

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
ЎНИВЕРСИТЕТИ**

R. UBAYDULLAEVA

**SOTSIOLOGIYADA VA IJTIMOIIY AMALIYOTDA TIZIMLI
YONDASHUV**

**О'QUV QULLANMA
MAGISTERLAR UCHUN**

Toshkent – 2021

	Kirish	
1. BOB	Tizim yondashuv umumilmiy metodologiya sifatida	
1.1.	<i>Tabiat va jamiyatda tizimli qarashlarning shakllanishi</i>	
1.2.	<i>T. Parsonsning funksional jamiyat tizimi</i>	
1.3.	<i>Tizim va tizimli yondashuv nazariyalarining asosiy tushunchalari</i>	
1.4.	<i>1.4. Tizimli yondashuv va ijtimoiy qonunlar</i>	
1.5.	<i>. Tizimli va majmuaviy yondashuv</i>	
2. BOB	Ijtimoiy tizim va ijtimoiy tuzilish (struktura)	
2.1.	<i>Tabiiy va ijtimoiy tizimlar</i>	
2.2.	<i>Ijtimoiy tizim tushunchasi, ijtimoiy tizim turlari</i>	
2.3.	<i>Jamiyat ijtimoiy madaniy tizim sifatida</i>	
2.4.	<i>Jamiyat strukturasi</i>	
2.5.	<i>Butunlik, tizimlarning integratsiyasi va differentsiatsiyasi</i>	
3. BOB	Sotsiologik tadqiqotda tizimli yondashuv	
3.1.	<i>Tizimli yondashuv prinsiplari</i>	
3.2.	<i>Sotsiologik tadqiqot obyektining tizimli tahlili.</i>	
3.3.	<i>Axborotni tizimli tahlil qilish metodlari</i>	
3.4.	<i>Tizimli yondashuvning ma'lumot to'plash, va tahlil qilish metodlari</i>	
4. BOB	Tizimli yondashuv ijtimoiy amaliyotda	
4.1.	<i>Ijtimoiy tizim va ijtimoiy tizim osti.</i>	
4.2.	<i>Shaxs tizim osti sifatida.</i>	
4.3.	<i>Ijtimoiy hatti harakat tizim osti sifatida</i>	
4.4.	<i>Jamiyat rivojida tizimli boshqaruv.</i>	
4.5.	<i>Axborotlashgan jamiyat tizimini shakllanishi</i>	
	<i>Seminar mashg'ulotlari</i>	

KIRISH

Tizimli yondashuv fanlarda bilishning umumilmiy metodologiyasi hisoblanadi. Ushbu kurs sotsiologiyada umumnazariy hamda empirik darajada tizimli yondashuv printsiplarini ochib beradi. Uning qo'llanilishi sotsiologik tadqiqotlar va amaliy faoliyatni yangi darajalarining haqqoniyligi, aniqligi va asoslanganligini ta'minlaydi. Har qanday bo'lajak sotsiolog buni nafaqat bilishi, shuningdek uni sotsiologik tadqiqotlar o'tkazishda va faoliyatda qo'llay bilishi lozim.

Talabalarda sotsiologiyada tizimli yondoshuvining mazmuni va mohiyati, tizimli yondoshuvning integrativ vazifalari haqida ma'lumotga ega bo'lishdan iborat. Bizning xarakterimiz to'g'risida sotsiologiya fanida nima deyiladi, qanday dunyoqarashning tizimi rivojlanishini ochib beradi. Sotsiologiyada tizimli yondashuv siyosiy, iqtisodiy hatti-xarakterlar natijasini baholashda ahamiyatini ochib beradi. O'z-o'zini bilishning chuqurlashuvida ham tizimli yondashuvni o'rni katta. Sotsiologiyada tizimli yondoshuvning fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida magistr:

- sotsiologiyada tizimli yondoshuvning tarixiy-ilmiy asoslari;
- sotsiologiyada tizimli yondoshuvning o'ziga xosligi;
- ijtimoiy tadqiqotlarda tizimli yondoshuvning qo'llanishi;
- sotsiologiyada tizimli yondoshuvning tadqiqot obyektni;
- tizimli yondashuv metodlari;

- sotsial, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy jarayonlarni asoslarini o'rganishda tizimli yondashuvni rolini bilishni va ulardan foydalana olishini. tizimli yondashuvning ilmiy ahamiyatini taxlil qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak. Mamlakatimizdagi o'zgarishlar jarayonlarida «milliy mansublik», «milliy mentalitet», «milliy o'zlikni anglash», «milliy ruh» tushunchalariga ilmiy aniqlik kiritilib, inson ongi va tafakkurini chuqur o'rganishda tizim yondashuvni ilmiy asoslarini shakllantirish borasida muayyan

ishlar amalga oshirildi. Bugungi kunda respublikamizda tizimli yondashuvni sotsiologik jihatlarini takomillashtirishga bo'lgan ehtiyoj kuchaydi. «Yoshlarimizning

mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'naviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz» . Shu munosabat bilan zamonaviy shaxs sotsiologiyasining turli faoliyat shakllari, darajalari, usullari xilma-xil bo'lgan, tarkibiga o'z-o'zini rivojlantirish va o'zini o'zi tashkillashtirishni qamrab oluvchi kontseptsiyani yaratishda tizim yondashuv nazariy-metodologik asosni ishlab chiqish muhim ilmiy zarurat hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 5 iyuldagi PF-5106-son «Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi, 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi, 2018 yil 27 iyundagi «Yoshlar – kelajagimiz» Davlat dasturini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmonlari va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga tizim yondashuv muayyan darajada xizmat qiladi.

1. TIZIMLI YONDASHUV UMUMILMIY METODOLOGIYA SIFATIDA

1.1. Tabiat va jamiyatga tizimli qarashlarning shakllanishi

Tizim (lotincha Systema – qismlardan tarkib topgan birlik) bu bir – biri bilan munosabatda bo'lgan, o'zaro aloqador va ma'lum bir butun birlikni paydo qiluvchi elementlar yig'indisidir. xosligini namoyon etadi. funktsinallashuv qonuniyatlarini va kapitalistik jamiyat rivojlanishi yo'nalishini belgilab beradi.

Tizimli yondashuv bilish jarayonining universal vositasidir: har qanday voqea-xodisalarga tizim sifatida qarash mumkin, garchi ilmiy tahlilning har qanday ob'ekti ham bunga muhtoj emas. Tizimli metod murakkab dinamik butunliklarni bilish va yaratishda tengi yo'q metoddir. 1972 yildayoq faylasuflar “O'rganilayotgan ob'ektlarga tizimli-strukturali yondashuv xozirgi vaqtda umumilmiy tamoyil maqomiga ega bo'lib bormoqda: barcha maxsus fanlarda ularning rivojlanganlik darajasi va ichki ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tizimli yondoshuvdan foydalanadi”.(V.S Tyuxtin.)

Tizim (lotincha Systema – qismlardan tarkib topgan birlik) bu bir – biri bilan munosabatda bo'lgan, o'zaro aloqador va ma'lum bir butun birlikni paydo qiluvchi elementlar yig'indisidir. Tabiat va jamiyatga tizimli qarashlar antik davrlardayoq shakllana boshlagan. Aflotun va Arastu bilim tizimining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga katta e'tibor qaratganlar. Yangi davrga kelib maxsus fanlarning rivojlanishi bilan tizimlarning geometrik, mexanik ko'rinishlari tadqiq etila boshlandi. Shu davrning o'zidayoq bir butun organizm sifatidagi ijtimoiy tizimlarning tabiiy tushunchalari shakllanib bordi. XIX – asrda tizimli yondashuv ximiyaviy, biologik va sotsial tizimlar tadqiqotida qo'llanila boshlandi. CH. R. Darvin (1809 – 1882) turlarning kelib chiqishi nazariyasini ishlab chiqdi. Biologiya va qishloq ho'jaligi amaliyoti ma'lumotlarini tizimli umumlashtirgan holda ingliz tabiatshunos olimi tirik tabiatning tabiiy tanlov yo'li bilan evolyutsion rivojlanishi to'g'risidagi xulosaga keldi. Buyuk rus ximigi D. I. Mendeleev (1834 – 1907) davriylik qonunini

kashf qildi, va uning asosida ximiyaviy elementlarning davriy tizimini yaratdi. Mendeleevning qonuni nafaqat aloqalarni, balki ximiyaviy elementlarning real o'zgarishlarini ko'rsatadi va noorganik moddalarning rivojlanishi qonuni hisoblanadi. Elementlar tizimi asosi sifatida atom yadrosining zaryadi olingan, elementlarning xususiyatlari va tizimda egallagan o'rni unga bog'liqdir. Bu kashfiyotlar G. Spenser sotsiologiyasida qo'llanila boshlandi. U jamiyatga 3 ta organlar tizimidan iborat bo'lgan bir butun organizm sifatida qaraydi: 1. ta'minlovchi; 2. taqsimlovchi; 3. idora etuvchi (regulyativ). Jamiyatga tirik tabiatdagi kabi evolyutsiya qonun – qoidalari, moslashuv, differentsiatsiya va integratsiya qonun – qoidalari xosdir. Marksizm bir butun rivojlanuvchi tizimlarni ilmiy tafakkur etishning falsafiy va metodologik asoslarini shakllantirdi. Tizimlilikning dialektik – materialistik tamoyili ob'ektga bir butunlik xususiyatlari bilan shartlangan o'zaro aloqadorlikdagi elementlar ko'pligi sifatida qarashni taqozo etadi. Asosiy e'tibor tadqiq etilayotgan ob'ekt ichida ham, uning tashqi muxit bilan o'zaro munosabatlarida ham o'rin tutuvchi aloqalar va munosabatlarning xilma - xilligini topishga qaratiladi.

Organik tizim umumiy bir butunlik sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega va uning butunlikka qarab rivojlanishi jamiyatning barcha elementlarini o'ziga tobe' qilish yoki undan o'ziga yetarli bo'lmagan organlarni yaratishdan iborat. Shunday qilib, tizim tarixiy taraqqiyot davomida bir butunlikka aylanadi,” - yozgan edi K. Marks siyosiy iqtisod tanqidida. Kapital. tanl. t.23. 20 – b. Tizimli yondashuvni ilmiy metodologiyaning muhim komponenti sifatida ishlab chiqishga marksizm ko'p hissa qo'shgan. K. Marks jamiyatning tirik tabiatdan farqli o'ziga xos tizimlilik xususiyatlarini ochib bergan. Bu o'ziga xoslik shundan iboratki, insonlar sotsial tizimlarni yaratuvchi, ishlab chiqaruvchi omillar hisoblanadilar. K. Marks 2 ta xususiyatni ajratib ko'rsatadi: tabiiy va ijtimoiy. Ijtimoiy xususiyatlar inson tomonidan yaratilgan, mehnat faoliyatida va ilmiy faoliyatda mujassamlashgan xususiyatlardir, aynan ilmiy faoliyat jamiyat elementlarini birlashtiradi va ijtimoiy tizim xususiyatlarining o'ziga xosligini namoyon etadi. Bu 2 xususiyat – jamiyatni tizimli tahlil etishning asosidir. K. Marks o'zining ijtimoiy iqtisodiy formatsiyalar

to'g'risidagi ta'limotida ijtimoiy tizimlarning tarixiy tiplarini ajratishda tizimli yondashuvdan foydalanadi: ibtidoiy – jamoa, quldorlik, feodal, kapitalistik va sotsialistik. Bunday ajratishda ishlab chiqaruvchi kuchlar (insonlar, mehnat qurollari, xom – ashyo) va ishlab chiqarish munosabatlari (ayirboshlash, iste'mol qilish, taqsimlash) yig'indisidan tashkil topgan moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish usullari asos bo'lib xizmat qildi. Ishlab chiqarish usuli – bu bazisdir, undan siyosiy ustqurma, ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy ong shakllari (din, huquq, falsafa, fan, mafkura) kelib chiqadi. Shunday qilib, bazis va ustqurma o'ziga xos funktsionallashuv xususiyatlariga va qonunlariga ega bo'lgan bir butun ijtimoiy tizimni shakllantiradi. Kapitalistik tizim funktsionallashuvi qonuniyatlarini aniqlashda K. Marks tahlil uchun asos qilib tovar – pul munosabatlarini oladi. U ko'rsatdiki, tovar munosabatlari ko'plab ijtimoiy aloqalarni shartlab qo'yadi, kapitalistik ishlab chiqarish narx – navo qonunlari va qo'shimcha narx – navoni ishlab chiqishni, va narx – navo eng yuqori tizimli xususiyat hisoblanadi. Aynan u siyosiy, oilaviy, ma'naviy munosabatlar tizimini, funktsionallashuv qonuniyatlarini va kapitalistik jamiyat rivojlanishi yo'nalishini belgilab beradi. Tizimli yondashuv vaqt maboynida bilish jaraenining universal vositasiga aylandi. Zero, ushbu yondashuv murakkab dinamik jaraenlarni bir butunlida anglashda tengi yuq metodologiyadir. O'rganilayotgan ob'ektlarga tizimli yondashuv hozirgi vaqtda umumilmiy tamoyil maqomiga ega bo'lib bormoqda: barcha maxsus fanlarda ularning rivojlanganlik darajasi va ichki ehtiylaridan kelib chiqqan xolda tizimli yondashuvdan foydalanada,- deb ta'kidlanligi ushbu yondashuvning ilm-fan dunesida ommalashaetganligi belgisi. Shuning deb, tizimli yondashuvni asosiy tushunchalarni ochib berish kerakligini ifodalaydi.

Tizim – ob'ekt, maqsadga erishish uchun zarur va yetarli bo'lgan vazifalarni amalga oshirish, uni bir-biri bilan maqsadga muvofiq tarzda joylashgan elementlar majmuasi bilan ta'minlanadi. Tizimli yondashuv - bu fanda murakkab tashkillashgan ob'ektlarni shakllantirish uslublarini ishlab chiqish vazifasini bajaruvchi nazariy-metodologik yo'nalishdir. Tizimli yondashuvning qo'llanishi ob'ektning asoslarini, struktura tiplarini, munosabatlar ierarxiasini, shuningdek ob'ektdagi funktsional,

sababiylik va boshqa bog'liqliklar va aloqalarni topishni taqazo etadi. Tizimlilik tamoyili shuni anglatadiki, tizim va uni tashkil etuvchi qismlarning o'zaro hatti-harakatlari qonuniyatlari asosida o'rganilgan ob'ektiv voqelik jarayonlari integral xususiyatlar va qonuniyatlarga ega bo'lgan mustahkam birlik va butunlikni paydo qiladi. Tizimli tahlil quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi: ob'ektni uni tashkil etuvchi elementlarga ajratish, bog'liqlik ierarxiyasini aniqlash, asosiy omillarni (sabab, funktsiya, me'yor) ajratish, ob'ektni modellashtirish. Tizimli yondashuvning formal metodlari ko'pliklar nazariyasiga matematik-mantiq, kibirnetika va boshqa asoslarga tayanadi.

1.2. T. Parsonsning funktsional jamiyat tizimi

Jamiyat nega va qanday qilib mavjud bo'lishi mumkin va shu kabi savollar XVIII asrdayoq vujudga kela boshlagan. Jamiyatni organizmga taqqoslovchi tasavvurlar asosan uch xulosaga: ijtimoiy reallik – tizim; ijtimoiy jarayonlar – bu qismlarning o'zaro aloqasi; tizim – chekli, ya'ni u o'zining yaxlitligi va chegaralarini saqlab turadi, degan xulosalarga asoslangan edi. Aynan shu xulosalarga asoslangan holda jamiyatni o'z-o'zini nazorat qiluvchi va muvozanatga tomon intilish tendensiyasiga ega organik tizim sifatida ko'ruvchi funktsional nazariyalar yuzaga keladi. Organizmga o'xshab o'zini o'zi ta'minlaydigan tizim sifatida jamiyat asosiy ehtiyoj va ehtiyojlarga ega bo'lib, ularni qondirish yashash uchun zarurdir. Bunday tizimning sotsiologik tahlili uning qismlarining funktsiyalarini o'rganishga qaratilgan bo'lishi kerak, bu tizimning ehtiyojlarini qondirishdir. Tizimlar ularning omon qolishini (muvozanatni) ta'minlash uchun ma'lum turdagi tuzilmalarga ega bo'lishi kerak. Ushbu fazilatlarning jamiyatda qanchalik o'ziga xos xususiyati borasida munozaralar bo'lib o'tdi. Ushbu g'oyalarning asoschilari E. Dyurkgeym, B. Malinovskiy, A.R. Radkiff-Braun ularning rivojlanishiga hissa qo'shdi.

E. Dyurkgeym ushbu muammolarni sabab va funktsiya o'rtasidagi bog'liqlik nuqtai nazaridan tahlil qildi. Ijtimoiy hodisani o'rganayotganda sabab va funktsiyani ajratish kerak, sabab funktsiya hosil qiladi va funktsiya bajaradi. Ijtimoiy (jamiyat) mavjudligining asosiy sababi yaxlitlikdir va qismlarning funktsiyalari uni saqlab

qolish uchun, ijtimoiy tartib uchun xizmat qiladi. Frantsuz funksional maktabi organiklarning asosiy qoidalarini ishlab chiqadi. Ular quyidagi tizimli g'oyalarni ifodalaydi:

- jamiyat o'zi mohiyatdir, elementlarning yig'indisi emas;
- butunlikning sababiyligi (sababiyligi), qism - butunni qondirish;
- Funksional ehtiyojlar - bu ijtimoiy tizimning normal va patologik sharoitlari;

-Oddiy holat normal ishlash vositalarining mavjudligiga bog'liq. Shu bilan birga, u tushunchalarni chalkashtirishga yo'l qo'yilmasligiga e'tibor qaratdi: maqsad, sabab, funktsiya. Tizim ijtimoiy tartibni saqlashga qaratilgan. R. Braun tizim g'oyasining maqsad tomonidan qo'yilgan kamchiliklarini ko'rib chiqdi va funksional o'rniga u binolardan kelib chiqadigan struktura atamasini qo'llaydi: 1. Tirik qolish uchun zarur shart - bu uning qismlari birlashmasining mavjudligi; 2. Funktsiya atamasi bu integratsiya va birdamlikka bo'lgan ehtiyojni qo'llab-quvvatlovchi jarayonlarni anglatadi; 3. Har bir jamiyatda tarkibiy xususiyatlar zarur bo'lgan integratsiyani saqlashga yordam beradi. Bu tizim mavjud bo'lishining zaruriy sharti sifatida ijtimoiy tuzilmaning mavjudligini o'z ichiga oladi. Jamiyat o'zi va o'zi uchun haqiqatdir. Qarindoshlik, din ijtimoiy tuzilish nuqtai nazaridan, jamiyatdagi birdamlik zarurati nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Malinovskiy funksionalizm atamasini birinchi bo'lib ishlatgan, uning fikriga ko'ra, har bir tsivilizatsiyada har qanday odat, moddiy ob'ekt, g'oya va e'tiqod muhim funktsiyani bajaradi, muammoni hal qiladi, yaxlitning ajralmas qismi hisoblanadi. U o'zining funksional kontseptsiyasi asosida insonning individual ehtiyojlarini qo'yadi: tabiiy biologik; orttirilgan aqliy ehtiyojlar; madaniyat tarkibini tashkil etadigan va o'z vazifalariga ega bo'lgan ishlab chiqarilgan ehtiyojlar.

T.Parsons nafaqat funksionalistlar merosini, balki Spenser, Veber, Simmel va boshqa olimlarning nazariyalarini qayta ko'rib chiqadigan keng bilimdon mutafakkirdir. U funksionalistlarning haddan tashqari ustunliklarini engib o'tishga, inson xatti-harakatlari sababiy munosabatlarga bo'ysunuvchi bo'lib ko'rinmaydigan, shuningdek, inson ongi va irodasining murakkab ramziy shakllarini hisobga olgan holda nazariya yaratishga intildi. U jamiyatning ontologik (borliq) mohiyatini tan

olishdan kelib chiqadi, bunda sistematiklik xususiyatlari topiladi. U tushunchalarni rivojlantiradi: ijtimoiy organizm, shaxsiyat, madaniyat, ijtimoiy tuzilish ijtimoiy harakatlar tizimi sifatida. Harakat - bu shaxs uchun rag'batlantiruvchi va ahamiyatli bo'lgan vaziyatdagi aktyor tizimidagi jarayon yoki kollektiv holatida u shaxslar tuzilishining tarkibiy qismini tashkil etadi. U savol beradi: individual harakatlar bir-biri bilan qanday bog'liq va bu aloqalarni qanday qilib kontseptual tarzda ifodalash mumkin? U rollar nazariyasini yaratadi, unga ko'ra ijtimoiy dunyo o'zaro bog'liq pozitsiyalar va maqomlar tarmog'i bo'lib, uning ichida shaxslar o'z rollarini o'ynaydilar. Har bir pozitsiya uchun siz shaxslarning xatti-harakatlariga nisbatan turli xil taxminlarni (taxminlarni) aniqlashingiz mumkin. O'zaro ta'sir nuqtai nazaridan statuslar bir-biridan farq qiladigan ijtimoiy tarkibiy qismlarni hosil qiladi. Kutishlar (kutishlar) stsenariyga xosdir: bu munosabatlar, me'yorlar, qadriyatlar.

Ijtimoiy dunyoning tuzilishi turli xil manbalarda mavjud bo'lgan turli xil taxminlar bilan belgilanadi. Shaxs turli xil rollarni bajaradi:

1. tayinlangan rollar jamiyatning ob'ektiv talablari;
2. sub'ektiv rollar - bu talqin qilish, baholash, fikrlash usullari va shaxslarning harakatlari;
3. o'ynagan rol - taxmin qilish va xulq-atvorda shaxs tomonidan sub'ektiv baholash.

Sotsiologiyada tizimli yondashuv 1937 yilda T.Parsonsning "Sotsial hatti-harakat strukturasi" kitobida hatti-harakat tizimi tushunchasining kiritilishi bilan bog'liq. Sotsial tizim alohida hatti-harakatlarda maqsad, unga erishish vositalari, shart-sharoitlari va ahamiyatli me'yorlarni farqlashni taqazo etadi. T.Parsons hatti-harakatni tashkillashtirish usuli sifatida tizimning uchta turini farqlaydi: shaxs, jamiyat, madaniyat.

Ijtimoiy ta'sirlashish xuddi dastlabki element sifatida tizim osti birliklarini hosil qiladi. Bu birliklar iqtisodiy, siyosiy, madaniy, shaxsiyatli bo'lishi mumkin.

1 jadval T. Parsonsning jamiyatlar tizimi

<i>Muhit/shar oitlar</i>	<i>Shax siyat organizmi</i>	<i>Funksiy alar:</i>	<i>Integrats iya mexanizmlari:</i>	<i>Tashkillashuv darajalari:</i>
		adaptatsiya, namunaga asosan qayta shakllanish, integratsiya, maqsadga erishish	ijtimoiylashuv, ijtimoiy nazorat, shaxslararo munosabatlar	1. Birlamchi texnik 2. menejerial. 3. institutsional 4. ijtimoiy

Ijtimoiy ta'sirlar

<i>Ijtimoiy struktura:</i>	<i>Ijtimoiy birliklari:</i>	<i>tizim-osti</i>	<i>Jamiyat tizimi</i>	<i>Jamiyat funksiya bajarilishining maxsus qonunlari</i>
Rollar, guruhlar, normalar va qadriyatlar	iqtisodiy, madaniy shaxsxiyatli	siyosiy,		

Parsons inson ulg'ayishi uchun muhitni ajratib ko'rsatadi, unda adaptatsiya funksiyasi bo'ladi, normalarni, qadriyatlarni, madaniyat namunalarni davom ettirishda ishtirok etadi, va jamiyat a'zolarining birlashishida va muayyan maqsad tomon harakatida o'z hissasiga ega bo'ladi. Aynan integratsiya mexanizmlari (ijtimoiylashuv, ijtimoiy nazorat) shaxslararo munosabatlar o'rnatilishiga asos bo'ladi. Shaxslar, o'rnatilgan norma va qadriyatlarga mos ravishda muayyan rollarni baraja turib iqtisodiy, siyosiy, va madaniy munosabatlarga kirishadi va aynan shular ijtimoiy tizim osti birliklarining vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Har bir tizim osti birligi o'z qonun-qoidalariga asosan faoliyat olib boradi, ammo ular birgalikda ijtimoiy tizim faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari va ichki qonuniyatlarini belgilaydi.

Sotsial tizim alohida hatti-harakatlarda maqsad, unga erishish vositalari, shart-sharoitlari va ahamiyatli me'yorlarni farqlashni taqazo etadi. T.Parsons hatti-harakatni tashkillashtirish usuli sifatida tizimning uchta turini farqlaydi: shaxs, jamiyat, madaniyat. Shaxs tizimi asoslangan hatti-harakatlar usullari sifatida tushuniladi.

Ularning o'ziga xosligi jismoniy va biologik hatti-harakatlardan farqli ravishda ramzilik (til, qadriyat) me'yoriylik (umumo'rnatilgan me'yorlarga qaramlik), valyuntarizm, ya'ni vaziyatga bog'liq ma'lum bir darajadagi irratsionallik orqali namoyon bo'ladi. T.Parsons hatti-harakat umumiy tizimining tahliliy abstraktlashtirilgan quyi tizimini sotsial tizim deb ataydi. Uning o'ziga xosligi individual omillarning o'zaro hatti-harakatlari standartlarining mavjudligidadir. U tizim birlashuvining (integratsiya) uch omilini ajratgan: birortaga nisbatan amalga oshirilgan sotsial fakt; quyi tizimda mavqe funksiyasini bajaruvchi egallangan mavqe-rol; hatti-harakat amalga oshiruvchi aktor. Moslashuv, ijtimoiylashuv, maqsadga erishish, sotsial nazorat funksiyalari evaziga sotsial tizimning butunligi saqlanadi. T.Parsons individual hatti-harakatlar ko'payishi asosida sheriklar o'zaro hatti-harakatlarining o'zgarishi jarayoning mavjudligi va uni tartibga solish bilan bog'liq hatti-harakatlar elementlarini tashkillashtirishning bir ko'rinishi sifatida quyi tizimlardan tashkil topadi, ular o'z navbatida tizimni tashkillashtirishning to'rt darajasini taqazo etadi: birlamchi-texnikaviy, menedjerial, instituttsional, sotsietal.

Tizimning asosida sotsial rollar yotadi, ular instituttsional tarzda tashkillashtiriladi va boshqariladi, ya'ni ishlab chiqarish va iste'mol jarayonlari idora etiladi. Tashkillashtirishning menedjerial darajasi vositalarni qabul qilishni, nazorat va kuzatish vazifalarini bajaradi.

Shaxs tizimi asoslangan hatti-harakatlar usullari sifatida tushuniladi. Ularning o'ziga xosligi jismoniy va biologik hatti-harakatlardan farqli ravishda ramzilik (til, qadriyat) me'yoriylik (umumo'rnatilgan me'yorlarga qaramlik), valyuntarizm, ya'ni vaziyatga bog'liq ma'lum bir darajadagi irratsionallik orqali namoyon bo'ladi. T.Parsons hatti-harakat umumiy tizimining tahliliy abstraktlashtirilgan quyi tizimini sotsial tizim deb ataydi. Uning o'ziga xosligi individual omillarning o'zaro hatti-harakatlari standartlarining mavjudligidadir. U tizim birlashuvining (integratsiya) uch omilini ajratgan: birortaga nisbatan amalga oshirilgan sotsial fakt; quyi tizimda mavqe funksiyasini bajaruvchi egallangan mavqe-rol; hatti-harakat amalga oshiruvchi aktor. Moslashuv, ijtimoiylashuv, maqsadga erishish, sotsial nazorat

funksiyalari evaziga sotsial tizimning butunligi saqlanadi. T.Parsons individual hatti-harakatlar ko'payishi asosida sheriklar o'zaro hatti-harakatlarining o'zgarishi jarayoning mavjudligi va uni tartibga solish bilan bog'liq hatti-harakatlar elementlarini tashkillashtirishning bir ko'rinishi sifatida quyi tizimlardan tashkil topadi, ular o'z navbatida tizimni tashkillashtirishning to'rt darajasini taqazo etadi: birlamchi-texnikaviy, menedjerial, instituttsional, sotsietal. Tizimning asosida sotsial rollar yotadi, ular instituttsional tarzda tashkillashtiriladi va boshqariladi, ya'ni ishlab chiqarish va iste'mol jarayonlari idora etiladi. Tashkillashtirishning menedjerial darajasi vositalarni qabul qilishni, nazorat va kuzatish vazifalarini bajaradi. Shuni ta'kidlash kerakki, maqomlar va rollar aktyorning umumiy atributlari emas, balki ijtimoiy tizimning uchta bo'g'ini: 1. aktyor tomonidan bir yoki bir nechta shaxs yoki narsalarga nisbatan ijro etiladigan ijtimoiy harakat; 2.status-rol - bu ma'lum bir maqomga ega bo'lgan va berilgan yo'nalishga muvofiq harakatlarning uyushgan quyi tizimi; 3. o'zini ijtimoiy jihatdan birlashgan, uni ijtimoiy ob'ekt va uning tizimli roli faoliyatining "muallifi" deb ataydigan barcha maqom va rollarning uyushgan tizimi sifatida harakat qilish. U ijtimoiy harakatlarni o'z-o'zini tashkil etuvchi tizimlar deb hisoblaydi, ularning o'ziga xosligi ramziylik, normativlik va ixtiyoriylik, ya'ni. maqsadlar, istaklar, intilishlarning sub'ektivligi. Harakat sub'ekti yo'nalishlarga ega: bilim, ehtiyojlarni qondirish; 3. yo'nalishlarni tanlash, qiyosiy baholash va 4. maqsadlarni belgilash. Ijtimoiy o'zaro ta'sirning holati quyidagilar bilan tavsiflanadi: o'zaro kutishlar, ehtiyojlar tarkibi, maqsadga erishish, integratsiya, ijtimoiy tuzilmaning ko'payishi va stressdan xalos bo'lish. Har bir ijtimoiy harakat o'zgaruvchilarning o'ziga xos kombinatsiyasiga, maqsadlarga erishish yo'llariga, integratsiyaga, o'ziga xos me'yorlarga, qadriyatlarga va moslashish usullariga ega.

Parsons o'zaro va tizimaro munosabatlarni universal ramziy almashinish vositasi nuqtai nazaridan ko'rib chiqdi. Har qanday almashuvda universal vositalar qo'llaniladi: iqtisodiyotda pul. Ayirboshlash vositalari bu madaniy nazorat, ijtimoiy nazorat, shaxsiy nazorat, biologik organizm ehtiyojlari. Ular integratsiya, maqsadlarga erishish, modelni ko'paytirish (madaniy me'yorlar, qadriyatlar) va

organizmning moslashishi (yashash vositalari) funktsiyalarini bajaradilar. U tizimning dinamikasi qanday paydo bo'lishini ko'rsatishga intiladi va Spenser evolyutsiyasi g'oyasiga qaytadi. Parsons evolyutsiya jarayoni quyidagilarni o'z ichiga oladi deb hisoblaydi.

1. tizim birliklarining differentsialligini oshirish;

2. differentsial tizimlarda integratsiyaning yangi tamoyillari va mexanizmlarini yaratish;

3. ma'lum atrof-muhit sharoitida differentsial tizimlarda omon qolish qobiliyatining oshishi, ya'ni, shaxsiyat, jamiyat, madaniyat va organizm tizimlarini farqlash evolyutsiyasini o'z ichiga oladi. Keyin integratsiya, yangi integratsion tuzilmalarning paydo bo'lishi, omon qolish qobiliyatining oshishini ham buning ichiga kiritish mumkin.

1.3. Tizim va tizimli yondashuv nazariyalarining asosiy tushunchalari

Tizimli yondashuv vaqt maboynda bilish jaraenining universal vositasiga aylandi. Zero, ushbu yondashuv murakkab dinamik jaraenlarni bir butunlida anglashda tengi yuq metodologiyadir. O'rganilaetgan ob'ektlarga tizimli yondashuv hozirgi vaqtda umumilmiy tamoyil maqomiga ega bo'lib bormoqda: barcha maxsus fanlarda ularning rivojlanganlik darajasi va ichki ehtiejlaridan kelib chiqqan xolda tizimli yondashuvdan foydalanada deb ta'kidlanligi ushbu yondashuvning ilm-fan dunesida ommalashaetganligi belgisi. Shuning deb, tizimli yondashuvni asosiy tushunchalarni ichib berish kerakligini ifodalaydi. Tizim – ob'ekt, maqsadga erishish uchun zarur va yetarli bo'lgan vazifalarni amalga oshirish, uni bir-biri bilan maqsadga muvofiq tarzda joylashgan elementlar majmuasi bilan ta'minlanadi. Tizimli yondashuv - bu fanda murakkab tashkillashgan ob'ektlarni shakllantirish uslublarini ishlab chiqish vazifasini bajaruvchi nazariy-metodologik yo'nalishdir. Tizimli yondashuvning qo'llanishi ob'ektning asoslarini, struktura tiplarini, munosabatlar ierarxiyasini, shuningdek ob'ektdagi funktsional, sababiylik va boshqa bog'liqliklar va aloqalarni topishni taqazo etadi. Tizimlilik tamoyili shuni anglatadiki, tizim va uni tashkil etuvchi qismlarning o'zaro hatti-harakatlari qonuniyatlari asosida o'rganilgan

ob'ektiv voqelik jarayonlari integral xususiyatlar va qonuniyatlarga ega bo'lgan mustahkam birlik va butunlikni paydo qiladi. Tizimli tahlil quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi: ob'ektni uni tashkil etuvchi elementlarga ajratish, bog'liqlik ierarxiyasini aniqlash, asosiy omillarni (sabab, funktsiya, me'yor) ajratish, ob'ektni modellashtirish. Tizimli yondashuvning formal metodlari ko'pliklar nazariyasiga matematik-mantiq, kibernetika va boshqa asoslarga tayanadi.

Element – ichki tizimning dastlabki birligi, funktsional qismi bo'lib, tizimni qurish va vazifalarni bajarish uchun zarur bo'lgan xususiyatlari inobatga olinadi.

Tarkib – tizim elementlarini boshqa strukturadan olingan butun (zarur va yetarli) majmuasi, ya'ni elementlar to'plamidir.

Struktura (tuzilish)– maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan tizimdagi elementlar o'rtasidagi munosabatlardir.

Funktsiyalar – tizimda ijtimoiy rollarni vazifasini bajarilishi xususiyatlari, maqsadga erishish yo'naltirilgan usullari.

Maqsad – bu tizim o'z vazifalarini bajarishi natijasida erishilishi lozim bo'lgan natija. Tizimning ma'lum holati yoki uning faoliyatini boshqa natijasi ham maqsad bo'lishi mumkin. Maqsad o'z vazifalariga erishishni talab qiladi va ular orqali tizimni tarkibi va strukturasi shartlaydi. Masalan, bir to'lda qurilish mollari tizim bo'la oladimi? Har qanday absolyut javob noto'g'ri bo'ladi. Uy-joy maqsadi munosabatida – yo'q. Lekin barrikada, berkinish joyi sifatida, balki ha. Qurilish mollari uyumidagi uy sifatida foydalanish mumkin emas, chunki zarur bo'lgan elementlar mavjud bo'lganida ham ular o'rtasida zarur bo'lgan makoniy munosabatlar, ya'ni struktura mavjud emas. Strukturasiz esa ular faqat tarkibni – zarur bo'lgan elementlar majmuasini tashkil etadi.

Asos – bu tizimning sifatiy o'ziga xosligini aniqlashda foydalaniladigan tizimni tashkil etuvchi omildir.

Monizm – bu tizimning o'ziga xosligini bitta yagona asosdan kelib chiqib aniqlashdir, plyuralizm – ko'plab asoslardan qo'yishdir.

Integratsiya – bu rivojlanish jarayonidir, uning natijasida elementlarning bir – biriga o'zaro bog'liqligi asosida tizim ichida bir butunlikka va yaxlitlikka erishiladi. Butun olamni qamrab olgan integratsiya jarayoni differentsiatsiya jarayoni bilan qo'shib ketadi.

Dezintegratsiya – obyektning butunligiga puatur yetkazish, uni turli funksiyalar bajaruvchi turli qismlarga parchalab yuborish.

Differentsiatsiya bu nafaqat bir xillikdan xilma – xillikka o'tishdir, balki noaniq bir xillikdan komponentlarning umumiylikida namoyon bo'luvchi sifatli xilma - xillikka o'tishdir. Oddiy elementlarning o'zaro xatti – harakati asosida murakkab tizimlarning shakllanishi jarayonini G. Spenser integratsiya jarayoni deb ataydi. Tizimlar shakllanishida ierarxik darajalarning paydo bo'lishi integratsiya natijasidir.

Strukturaviy differentsiatsiya – bu tizimda u yoki bu funksiyalarni bajaruvchi quyi tizimlarning ajralib chiqishi bilan kechadigan jarayondir.

Funksional differentsiatsiya – bu shunday jarayonki, unda rivojlanayotgan tizim elementlari tomonidan bajariluvchi funksiyalar doirasi kengaya boradi.

Funksionallashuv va rivojlanish jarayonida tizimning barqarorligini va butunligini ta'minlashda yetishmayotgan elementlar yuzaga keladi. Agarda bu ro'y bermasa, tizimning butunligi buziladi, quyi tizimlar tartibsiz – xaotik tarzda funktsionallashadi. tizimning butunligini buzadi, madaniy, g'oyaviy – ahloqiy quyi tizimlarni izdan chiqaradi. Shuning uchun islohotlarni amalga oshirishda tizimni tashkil etuvchi komponentlarning butunligiga amal qilish ularning samaradorligi sharti, maqsadga erishish usuli hisoblanadi.

O'zaro xatti – harakatlar bir – birlaridan farq qiladigan navbatdagi darajadagi, ya'ni xilma - xil tizimlarni shakllantiradi. Bu differentsiatsiya jarayonidir. Differentsiatsiyaning funksional va strukturaviy ko'rinishlari ajratiladi. Funksional differentsiatsiya – bu rivojlanayotgan tizim elementlarining bajaradigan funksiyalari doirasining kengayishi bilan kechadigan jarayondir.

Insonparvar mezonlar – faoliyat subyektlarining o'z o'zini anglash, huquqiy himoyalanganlik va demokratiklik darajasi.

Ijtimoiy harakat – bu ijtimoiy subyekt tomonidan individlar, yoki muayyan guruhning harakatlarini, qarashlarini yoki intilishlarini o'zgartirishga tomon yo'naltirilgan xulq-atvor akti hisoblanadi.

Ijtimoiy harakat subyektlari – bu jamiyatga o'zgarishlarni amalga oshiruvchi kuch sifatida xizmat qiluvchi shaxslar, guruhlar va jamoalardir.

Ijtimoiy institut – insonlarning ijtimoiy birlashmasi bo'lib, unda shaxslar faoliyati ratsional jihatdan, faoliyat yo'nalishlari va maqsadlarini hisobga olingan holda tartibga solingan bo'ladi.

Ijtimoiy tashkillashuv – bu muayyan maqsadlarga erishish uchun insonlarni, insoniy resurslarni, ularning funktsiya va qobiliyatlarini boshqarish va taqsimlash vositalari hisoblanadi.

1.4. Tizimli yondashuv va ijtimoiy qonunlar

Tizimli yondashuv – bu jamiyatni funktsiya bajaruvchi elementlar birligi va ularning butunligi va birligida tahlil qilish metodidir. Bu yondashuv ijtimoiy tizimlarning asoslari va tuzilmalarini tahlil qilishni, jamiyatdagi integratsiyalovchi va dezintegratsiyalovchi omillarni ochib berishni ko'zda tutadi. Ijtimoiy tizimlar tuzilma elementlari orasidagi qonuniy aloqadorlik sifatida maydonga chiqadi. Ijtimoiy qonunlar – bu insoniy faoliyat natijasida kelib chiquvchi ehtiyojlar, manfaatlar, qadriyatlar orasidagi obyektiv, barqaror, takrorlanuvchi o'zaro aloqalar va o'zaro aloqadorlik namunalari. Jamiyatda shaxslar, guruhlar va insonlar jamoalarining faoliyatini belgilovchi zaruriy, takrorlanuvchi hodisalar orasidagi o'zaro aloqalar mavjud bo'ladi. Har bir muayyan tarixiy ijtimoiy tizim o'z qonuniyatlariga asosan mavjud bo'ladi. An'anaviy tizimlarda hal qiluvchi omil sifatida madaniy an'analar maydonga chiqadi, industrial jamiyatda esa – ishlab chiqarish kuchlarining, industriyaning rivojlanishi, kapitalistik jamiyatda esa mol-pul munosabatlarining rivojlanishi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi.

Tizimli yondashuvda qanday qilib iqtisodiy tizim osti birliklari siyosiy va ma'naviy tizimlar bilan bog'liqligini, va qanday omillar ularning o'zaro hamjihat faoliyatini belgilashi aniqlanadi. Tizimli yondashuv qonuniy aloqalarni aniqlashda juda ham katta ahamiyatga egadir. U, umumtizim ijtimoiy qonunlarini va tizim osti birliklari qonunlarini aniqlashtira turib, o'zida vaqt, davr bosqichlarini aks ettiradi, va zamonaviy ijtimoiy tizimlarning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Sotsiologik qonunlarning o'ziga xosligi shundan iboratki, ular, tabiat qonunlaridan farqli ravishda, jamiyatda ongga va iroda erkinligiga ega bo'lgan shaxslar istiqomat qiladi, va bu kuch hamda qobiliyatlarning o'zaro kesishishi o'ziga xos qonuniyatlarni vujudga keltiradi, va aynan shu xususiyatlar sotsiologik qonunlarni tabiiy qonunlardan farqlovchi asosiy jihat hisoblanadi. Sotsiologik qonun – bu insonlarning faoliyatida aks etuvchi obyektiv, barqaror, va takrorlanuvchi turli ehtiyojlar, manfaatlar, va qadriyatlar orasidagi o'zaro aloqadir.

Bugungi kunda O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish, demokratik jamiyatni shakllantirish, va buborada har bir xalqning o'ziga xos xususiyatlari va mentalitetiga ko'ra ish tutish kabi tamoyillarga asoslanuvchi o'tish davri qonun qoidalari amal qilmoqda. Ijtimoiy-madaniy mexanizmlar bu shunday vositalarki, ular orqali turli strategiyalar, iqtisodiyotni rivojlantirish va aholi turmush darajasini oshirishning ijtimoiy loyihalari amalga oshiriladi. Ijtimoiy mexanizmlar funksional, rolli, institutsional, va mushohadaviy bo'lishi mumkin. Ijtimoiy mexanizmlarning kelib chiqishiga nafaqat tashqi obyektiv omillar sabab bo'ladi, balki, ichki, ijtimoiy mohiyatga erishish va harakatlarning yo'nalganligi tamoyillari ham ularni keltirib chiqarishi mumkin. Tizimli yondashuv qanday qilib boshqaruv sohasiga oid qarorlar qabul qilish tizimini detsentralizatsiya ya'ni no-markazlashtirish va O'zbekistonda qanday korporativ boshqaruv institutlari nisbatan samaraliroq ta'sir ko'rsatishini; qanday qilib tadbirkorlarning bankrotlik darajasini qisqartirish, va qanday qilib bank tizimi va nazorat tizimini mukammallashtirish yo'llarini belgilab beradi. Tadbirkorlik erkinligining kengaytirilishi, yangi ish o'rinlarining yaratilishi, va aholi daromadlarining oshirilishi, agar insonlarni tafakkur tarzi va harakatini belgilovchi

qonuniyatlarni har tomonlama chuqur o'rganishga tayaniladigan bo'lsa, kattagina samaraga erishilishi mumkin. Xalqning mentaliteti ham o'ziga xos ahamiyatga ega. Jamiyatning rivojlanishi subyektlari o'rnida keluvchi aholining nisbatan ijtimoiy-faol qatlamlari o'zlarining tushunchalarini yangi qadriyatlar, normalar va maqsadlar bilan solishtirishadi. Bu tushunchalarning ishlab chiqilishi insonlarning koordinatalar tizimini yoki umuman olganda xalqlarning mentalitetining asosiy tarkibiy qismlaridan bo'lmish mantiqiy, hissiy, nazariy va boshqa tafakkur vositalari yordamida amalga oshiriladi. Mentalitet – bu turli ruhiy, tafakkur va axloqiy-normativ sifatlarning o'ziga xos tashkillashish shakli va jamlanmasi bo'lib, u shaxsning yoki xalq va millatning tafakkur tarzi va harakatlarini o'zida aks ettiradi. Mentalitetning ildizlari xalq madaniyatida yashirin bo'ladi. Bu tushunish, baholash va ratsional qarorlar qabul qilish vositasidir. U muloqotda, tilda, san'at asarlarida, normalarda va qadriyatli yo'nalganlik shakllarida o'z aksini topadi.

1.5. Tizimli va kompleks (majmuaviy) yondashuvlar

Kompleks yondashuvning metodologik ahamiyatiga urg'u berib, V. S. Shvirev va E. G. Yudinning yozishicha: “Bugungi kunda juda ko'p marotaba “kompleks yondashuv” iborasi ishlatiladi va bu ibora qachonki biz nafaqat fan muammolari, balki amaliyot bilan bog'liq bo'lgan muammolarga ham duch kelsakgina qo'llaniladi. Bu o'rinda ilmiy yoki amaliy faoliyatining shunday tashkillashtirilish jarayoni nazarda tutiladiki, unda muammoni hal etish uchun eng zaruriy sharoit sifatida turli fanva amaliyot sohalari va doiralariga tegishli bo'lgan insonlarning faoliyatlarining organik jihatdan muvofiqlashtirish asosiy ahamiyatga ega bo'ladi.”

Ta'kidlash joizki, kompleks yondashuvni tizimli yondashuvdan alohida mavjud sifatida tasavvur qilish va alohida qo'llash mumkin emas, undan mustaqil metod sifatida foydalanish unda ilmiy ma'noning, ilmiy asosning yo'qotilishiga olib keladi. Bu vaziyatda u iloji boricha keng ko'lamga ega bo'lish ilinjida iloji boricha har sohadan eng ayon bo'lgan bilimlarni saqlab qolishga, boshqacha aytganda, “har sohadan bir shingil” axborotga ega bo'lishga intiladi, va bu kabi keng ko'lamlilik,

ilmiy tamoyillar bilan bir-biriga bog'lanmagan holda, mohiyatan eklektikaga yaqin turadi.

Fikrimizcha, kompleks yondashuv tizimli metodologiyaning bir ko'rinishi sifatida tahlil qilingandagina muayyan ma'noga ega bo'lishi mumkin. Tizimli yondashuv qachonki so'z tizimlarni tadqiq etish haqida ketgandagina kompleks yondashuv ko'rinishiga kirishi mumkin. Bu yerda tizimlar tarkibiga boshqa tizimlar tarkibida ham funktsiya bajarayotgan elementlar ham kiradi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, kompleks yondashuv komplekslarni o'ziga xos tizimlar sifatida tadqiq etish zaruriyatidan kelib chiqqan. Biroq, bu bilan har bir kompleks ustida olib borilgan tadqiqot bu kompleks tadqiqotdir demoqchi emasmiz. Xuddi shuningdek, tizimlarning har bir tadqiqotini ham tizimli tadqiqot deb atash o'rinli emas: tizimlar notizimli yo'l bilan ham o'rganilishi mumkin. Tadqiqot kompleks xarakteriga ega bo'lishi uchun tadqiqotda kompleks-obyekt yetarli bo'lmasligi kerak: kompleks sifatida tadqiqotning o'zi maydonga chiqishi kerak, ya'ni u muayyan tamoyillar xususan, tizimlilik tamoyillari asosida qurilishi va tashkillantirilishi lozim. Chunki, kompleks, yuqorida ta'kidlanganidek, alohida tizim ham hisoblanadi. Aynan shundan ikkinchi, nisbatan muhimroq xulosa kelib chiqadi: kompleks yondashuv qachongina tizimli bo'lsagina kompleks tadqiqot bo'lishi mumkin. A. Toynbi ham o'zining sivilizatsiya rivojlanishning tengsizligi va ko'p o'lchamliligi nazariyasida kompleks yondashuvga asoslangan bugungi kun tizimlari tipologiyasining chuqur tahlilini keltiradi. Zamonaviy ijtimoiy tizimlar 3 tiplarini: **1.an'anaviy; 2.industrial va 3.post industrial (zamonaviy)** ta'riflashda u tizimlarning quyidagi strukturaviy tarkibiy qismlarini keltiradi:

a) **Ijtimoiy-madaniy muhitlar** 3 tizimlar tiplari buicha, bu yerga kiradi: axborot manbalari (yozma nutq; kitob; kompyuter); Ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan hukmron tiplari (oilaga, o'zlikka, jamiyatga yo'nalganlik); Mehnat turi (qo'l mehnati, mashina mehnati, avtomatlashtirilgan mehnat);

b) **Hukmron manfaatlar** (3 tizimlar tiplari buicha) (boshqaruvchilarning shaxsiy manfaatlari, milliy manfaatlar, umuminsoniy manfaatlar);

c) **Siyosiy madaniyat tiplari:** (3 tizimlar tiplari buicha) siyosatga nisbatan loqaydlik; axloqchilar yoki agitatorlar; “o’rtakashlar” yoki vositachilar (modertorlar);

d) **Siyosiy tizimlar bo’lib, unga kiradi:** (3 tizimlar tiplari buicha) Umumiylik: imperiya, milliy davlat , birlashmagan davlat; Siyosiy tuzum: diktatorlik, o’tish davri shakllari, demokratik; Hokimiyat turi: avtoritar, o’tish davri shakllari, liberal.

e) **Iqtisodiy-tabii salohiyat, unga kiradi:** (3 tizimlar tiplari buicha) Iqtisodiyot turi: birlamchi (ovchilik, terimchilik); ikkilamchi (sanoat ishlab chiqarishi); uchlamchi (xizmat ko’rsatish iqtisodiyoti). Mulkchilik tizimi: guruh, korporativ; xususiy; aralash.

f) **Geopolitik paradigma:** (3 tizimlar tiplari buicha) qancha ko’p bo’lsa shuncha yaxshi; sanoatning talablaridan kelib chiqqan holda; muhitni boshqarish uchun optimal darajada.

g) **Ekologik paradigma,** (3 tizimlar tiplari buicha) unga kiradi: tabiatdan foydalanish; tabiat ekspluatatsiya qilish; atrof-muhitni qo’riqlash;

h) **Demografik paradigma,** (3 tizimlar tiplari buicha) unga kiradi: tug’ilish va o’limning yuqori darajasi (aholi yosh); Tug’ilish va o’limning yuqori darajasi; tug’ilish va o’lim darajasining pasayishi (aholining qarishi).

Amaliy sotsiologik tadqiqotlarda majmuaviy yondashuv resurslarni ёндашув optimal taqsimlash, soglom muhitni yaratish, tashkilotda unumli o’zaro hatti-harakatlarni shakllantirish va tashkilotning umumiy shunga mos keluvchi koordinatsion va integratsion mexanizmlarni ishlab chiqish vazifasini bajaradi.

2 BOB. Ijtimoiy tizim va ijtimoiy struktura (tuzilma)

2.1. Tabiiy va ijtimoiy tizimlar, ijtimoiy tizimlarning turlari

Tizim tushunchasi uzoq tarixga ega, va allaqachon antik davrlardan butun o'zining qismlarining jamlanmasi ekanligi to'g'risidagi tasavvurlar shakllangan. Falsafaning rivojlanishi bilan bilimlar tizimlarining o'ziga xos xususiyatlarini ham ochishga bo'lgan urinishlar muvaffaqiyat bilan olib borilgan. Tizimlar uchun nafaqat aloqalar va ularni tashkil etuvchi elementlarning o'zaro munosabatlari muhim ahamiyatga ega, balki ularning atrof-muhit bilan chambarchas bog'liqligi, va muhit bilan o'zaro munosabatlarga kirishganda namoyon bo'luvchi tizimning o'ziga xos yaxlitlik jihatlari ham alohida o'rin egallaydi. Nisbatan sirdan qaralganda tizimlar noorganik, organik va mavhum bo'ladi. Noorganik tizimlarga fizik, kimyoviy, geologik va boshqa ko'rinishlarda bo'ladi. Organik tizimlarga tabiiy, biologik va ijtimoiy tizimlar mansub, mavhum tizimlarga esa – ilmiy bilimlar tizimlari: matematika, kimyo, fizika, biologiya kabilar kiradi. Mavhum tizimlar inson tafakkurining mahsuli, bilish va fan taraqqiyoti natijasi hisoblanadi.

Bugungi kun sivilizatsiyasi inqirozining eng katta sababi bu insoniyatning texnokratik taraqqiyoti hisoblanib, u atrof muhitga har qachongidan ham ko'ra ko'proq ta'sir o'tkazish va uning resurslari: suv, tabiiy qazilma boyliklari, o'zimlik olami va boshqalardan ehtiyotsizlik bilan foydalanish natijasida sodir bo'ladi. Planeta harorati so'nggi yuz yil ichida 1 gradusdan ham ko'ra kamroqqa ko'tarilgan, ammo energiya akkumulyatori – okeanlar keskin va kutilmagan o'zgarishlarga uchramoqda: Shimoliy muz okeanida 1970-2003 yillar oralig'ida muz yuzasi 40 % ga kamaydi, Antarktida muzlarining erishi tezligida esa so'nggi mingyillikda kuzatilmagan holat sodir bo'ldi: 35 kun ichida 2850 kv/m muz erishi kuzatildi. Bu giroskopik planeta qutblarining almashinishi effektiga olib kelishi, mumkin bo'lib, buning natijasida butun yer yuzini suv bosishi mumkin. Golfstrim oqimining tezligi to'satdan pasaydi, va yaqin yillarda uning butunlay to'xtab qolishi taxmin qilinmoqda. Eng kuchli to'fonlar, dovullar, tornadolar va suv toshqinlarining soni o'nlab barobarga ko'paydi. 1973-1982 yillar oraligida sodir bo'lga tabiiy ofatlar soni 1500 ta bo'lgan bo'lsa,

1993-2002 yillar oralig'ida bu ko'rsatkich 6000 taga yetdi. Ulardan ko'rilgan zarar 2005 yilda 300 milliard dollarni tashkil etib, bu butun jahon bo'yicha o'sha yili iqtisodiyotni rivojlantirish uchun kiritilgan investitsiyalar hajmidan ham oshib ketdi (200 milliard dollarga yaqin). XX asrda texnologiyalarning shiddat bilan rivojlanishi, aholi sonining ko'payishi (3.8 barobarga – 6.2 milliard kishiga), insoniy ehiyojlarining cheksiz darajada ortib ketishi, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy omillar (tabiiy jarayonlarga keng miqyosda aralashish, urushlar, qurollanish poygasi) to'laqonli ravishda insoniyatni planetaning ozuqa va mineral resurslarini bitirish yoqasiga olib kelib qo'ydi (jahon aholisining 1/3 qismi ichimlik suvi bilan ta'minlanmagan, dunyoda neft zaxiralari 30-50 yilga yetarli darajada qolgan, Rossiyada neft zaxirasi esa bor-yo'g'i 11 yilda tugaydi). Industrial chiqindilarni qayta ishlash tabiiy muhitni zaharlaydi.

Inqirozning asosiy sababi – insoniyat tomonidan biosfera chegaralaridan tashqaridagi energiyani qayta ishlab chiqarishi bo'lib, tizimlararo munosabatlarda energetik oqimlarning 1-10 % o'zgarishi ularning vayron bo'lishiga olib keladi. Olamda energiyaning ishlab chiqarilishi (transport, metallurgiya, kimyo sanoatini hisobga olmaganda) allaqachon biosfera – nisbatan yuqori darajadagi olam – tirik organizmlar va texnologik muhitning birligi tomonidan ishlab chiqariluvchi energiya jamlanmasining 20 % dan oshib ketdi. Olimlar shunday xulosaga kelishdiki, atmosferada issiqxona gazlari konsentratsiyasining oshib ketishi emas, balki insoniyat tomonidan ulkan miqdorda antropogen energiya ishlab chiqarilishi planetamizdagi termodinamik o'zgarishi va harorat oshishining asosiy sababidir.

Ekologik inqirozning barcha sabablari qaytarib bo'lmas, tizimli xarakterga ega bo'ladi, u sivilizatsion ahamiyat darajasiga o'sib chiqadi, chunki jamiyat ichidagi qarama-qarshiliklarni keskinlashtiradi, jamiyat tizimining inqiroziy jarayonlari rivojlanadi: bunga jarayon badavlat va nochor mamlakatlar orasida sodir bo'ladi; sanoat sohasida talabda bo'lgan mahsulotlarning qayta ishlab chiqarilishi, resurslarning qayta sarflanishi tizimida; moliya sohasida – dollar monopoliyasida, dollarning qayta ishlab chiqarilishida; resurslarda – yer postlog'ining ustki qismida

joylashgan foydali qazilma boyliklarining sarflanishida; diniy – dunyo dinlari orasidagi o'zaro raqobat; madaniy – adabiyot namunalari, teleko'rsatuvlarning, internet saytlarining noinsoniy xarakterida; harbiy-siyosiy – ommaviy qirg'in qurollarining ko'payishi, va jamiyatning turli tizimlari orasidagi geosiyosiy qarama-qarshilik kabilar kiradi.¹

Insoniyatning tirik qolish masalasini hal etish uchun tabiat va inson orasida muvozanat o'rnatish uchun tizimli chora-tadbirlar qo'llanishi kerak. Bugungi kunda tabiatni ekspluatatsiya qilish paradigmasidan Tabiat bilan koevolutsiya yo'liga o'tish, atrof-muhitni muhofaza qilish paradigmasiga o'tish tomon izlanishlar olib borilmoqda. Har bir mamlakat yo'qotilgan tabiiy xilma-xillikni saqlash va qayta tiklash hamda, tabiatga, insonning jismoniy va ruhiy salomatligiga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish uchun o'z tizimli yondashuvini ishlab chiqishi lozim. Ularga: atrof-muhitni, atmosferani, tuproqni, suvni saqlash va qayta tiklash; insoniyatni zaruriy tabiiy resurslar, jumladan oziq-ovqat, xomashyo va energiya manbalari bilan ta'minlash kabilar kiradi. Tabiat – insonlar hayotiy faoliyatining asosi va tabiiy manbasidir, chunki ular o'z hayotlarini to'laqonli olib borishlari faqatgina muqobil tabiiy sharoitlardagiga yuz berishi mumkin. T. Parsons o'zining jamiyat tizimlari nazariyasida insoniyat mavjudligining birlamchi asosi sifatida tabiatni ko'radi, undan keyin esa organizm ya keyin inson – shaxs – institutlar – va nihoyat yaxlit olingandagi jamiyat keladi. Inson faqatgina o'z organizmining o'ziga xos xususiyatlariga mos tushuvchi muayyan tabiiy sharoitlardagina mavjud bo'lishi mumkin. Jamiyat butun insoniyatning butun tarix davomidagi evolyutsiyasi kechgan o'sha tabiiy muhitga haligacha ehtiyoj sezadi.

J. Uayner ta'kidlaganidek “Homo Sapiens turining barcha vakillari tashqi sharoitlarning o'zgarishiga javoban zaruriy plastiklik (egiluvchanlik) namoyon etishga qodirdir”. Biroq, inson tanasi, o'zining ulkan moslashuvchanlik qobiliyati va ko'p sonli adaptatsion mexanizmlariga qaramasdan, cheklangan imkoniyatlarga ega.

---

¹ Поляков В.И. Экологические причины кризиса человеческой цивилизации. //Современные проблемы науки и образования. – 2006. - №1.

Qachon atrof tabiiy muhitning o'zgarish tezligi inson organizmining moslashuvchanlik qobiliyatidan oshib ketsa, nihoyada insonlarni halok etuvchi patologik o'zgarishlar sodir bo'ladi. Aynan shuning uchun ham tabiiy muhitning o'zgarishlari tempi bilan inson va insonlar jamoasining moslashuvchanlik qobiliyatlari tempini moslashtirish va mazkur o'zgarishlarning yo'l qo'yib bo'lish chegarasini aniqlash zaruriyati vujudga keladi. Boshqacha aytganda, inson bio-sotsial mavjudot sifatida to'laqonli hayot kechirishi, faoliyat yuritishi va rivojlanishi uchun nafaqat sifatli ijtimoiy muhitga, balki muayyan sifatga ega bo'lgan tabiiy muhitga ham muhtojlik sezadi. Bu insonda moddiy va ma'naviy ehtiyojlar bilan bir qatorda, va bir xil mavqega ega bo'lgan ekologik ehtiyojlar ham mavjudligidan dalolat beradi. Inson havo, suv va tuproq kabi muayyan sifatga ega bo'lgan fundamental mavjudlik shart-sharoitlariga muhtojdir. Butun tarix davomida insonlar o'zlarini havo, suv va tuproq bilan abadiy ta'minlangandek his etishgan. Bunday emasligi afsuski bor-yo'g'i bir necha o'n yillar oldin anglangan bo'lib, aynan shu davrda ekologik inqirozning kuchayishi bilan sof havo, suv va tuproq tanqisligi tobora kuchliroq sezila boshladi. Bugungi kunga kelib tabiatdan ekstensiv (cheksiz) foydalanish davri o'z nihoyasiga yetdi: o'zlashtirilmagan yerlar deyarli qolmadi, sahrolar va cho'llar maydoni tizimli ravishda kengayib bormoqda, o'rmonlar maydoni esa qisqarmoqda, iqlim o'zgarimoqda (global isish, issiqxona effekti), karbonad angidrid miqdori tobora ortmoqda, kislorod miqdori ozaymoqda, ozon qatlami yemirilmoqda.

Ekologik muammolarning hal etilishi tabiat ustidan "hukmronlik" dan tabiat bilan "hamkorlik" g'oyasiga tomon harakatlanishni talab qiladi. Nafaqat tabiatdan narsalarni olish, balki unga ham berish kerak (o'rmonlar daraxtlari o'tqazilishi, hayvonlarning va baliqlarning yo'qolib borayotgan turlarini urchitib ko'paytirish zarur, milliy bog'lar va tabiiy qo'roqxonalar tashkil etish). 1970-yillarning boshlanishi bilan Rim Klubi dokladlari sifatida taqdim etiluvchi turli global bashoratlar ommalashib ketdi. Rim klubi – bu 1968-yilda HTP sharoitlarida borlikni va yaxlitlikni saqlab qolish vazifasini o'z oldiga qo'yuvchi xalqaro tashkilotdir. Matematik metodlar va kompyuter modellashtirishni qo'llash orqali global bashorat

qilishning “g’oyaviy otasi” va asoschisi J. Forrester hisoblanadi, va u o’zining “Jahon dinamikasi” (1971) nomli kitobida dunyoning iqtisodiy taraqqiyot dinamikasi modeli nusxasini yaratdi va u bunda ikki muhim omilni – aholi soni va atrof-muhitning ifloslanish darajasini mazkur jarayonlarga ta’sir etuvchi eng ulkan omillar sifatida keltiradi. Mazkur olimlar guruhi nisbatan muhim omillar guruhi: aholi sonining oshishi, aholi jon boshiga ishlab chiqarishning ortishi, mineral resurslar iste’molining ortishi, tashqi muhitning ifloslanishi kabilarni guruhlarga ajratgan holda, va matematik apparat hamda kompyuter texnologiyalarini qo’llagan holda dinamik “olam modelini” yaratishdi, va mazkur model bugungi kun sivilizatsiyasining o’sish tempini qisqartirish zaruriyatini ko’rsatdi. M. Mesarovich va E. Pestelning Rim klubi uchun qilgan doklidlari xulosalari yetarli darajada pessimistik ruh bilan sug’orilgan. Unda iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jarayonlarning murakkab o’zaro aloqalari, atrof muhit va tabiiy resurslarning holati murakkab, ko’p darajali ierarxik tizim sifatida keltirilgan. Pestelning xulosasiga ko’ra, “organic rivojlanish” ya’ni planetar tizimning barcha qismlarining muvozanatlashgan rivojlanishiga o’tish bugungi kunning talabidir. Global ekologik muammolar butun insoniyatga rahna solmoqda va darhol yechim talab qilmoqda. Bunda eng muhim shart – bu o’zlikni tabiat bilan munosabatlarda bir butun qism sifatida tushunish, tabiat bilan muvozanat va uyg’unlikni saqlash, hamda yerda birga hayot kechirish singari buyuk maqsad yo’lida barcha mamlakatlar bilan hamkorlik qilishdir.

2.3. Jamiyat ijtimoiy-madaniy tizim sifatida

Jamiyat – bu muayyan tizim ko’rinishi bo’lib, u turli o’zaro bog’langan va aloqalangan elementlardan, xususiyatlar va munosabatlardan tashkil topgan bo’ladi va ular insonlar tomonidan muayyan qonun-qoidalariga bo’ysungan holda o’z ehtiyojlarini qondirish uchun ishlatiladi.

Tizim turi – bu o’ziga xos xususiyatlarga ega bo’lgan turli o’zaro bog’langan elementlarning birligidir. Tizimlarning tiplarini aniqlash uchun turli asoslar qo’llaniladi: 1) sivilizatsion rivojlanish darajasini aniqlash asosida: an’anaviy; industrial; zamonaviy (A. Toynbi); 2) huquq va erkinliklar darajasi asosida: ochiq-

yopiq; 3) yuqori texnologiyalarning rivojlanish darajasi asosida: agrar; industrial; informatsion va boshqalar.

Ijtimoiy tizimlarning xususiyatlarini o'lchash uchun ko'plab miqdoriy indekslar, koeffitsientlar va ko'rsatkichlar ishlab chiqilgan. Bugungi kunda ijtimoiy tizimlarni turini aniqlashda faoliyat subyektlarining o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish darajasi, ularning huquqiy muhofazalanganligi va demokratiya darajasi kabi gumanitar mezonlar ishlab chiqilgan. Mezonlardagi ma'lumotlarga ko'ra quyidagi ijtimoiy tizim turlari farqlanadi:

1. Demokratik va totalitar jamiyati;
2. Teng va tengsiz imkoniyatlar jamiyati;
3. Islom va xristian jamiyati;
4. Ommaviy va cheklangan iste'mol jamiyati.

Jamiyatning nochiziqli rivojlanishi va plyuralistik tizimlarning shakllanishi hisobga oladigan bo'lsak, bugungi kunda jamiyat birinchi o'ringa chiqmoqda. Har bir madaniyat uchun o'ziga xos tashkillashuv darajasi, o'ziga xos tizimli aloqalar va o'ziga xos modernizatsion rivojlanish yo'li xosdir. G'arbning scientistik madaniyati oqilonalikni muammolarni hal etishning universal vositasi sifatida ko'tarib chiqmoqda. Biroq, bunda tasavvur jamiyatning ongli rivojlanishining tub xususiyatlarini to'laqonli aks ettirmaydi, chunki oqilonalik bilan birga hissiyotlar, normalar, qadriyatlar va madaniyat ham muhim ahamiyat kasb etadi. Oqilonalik tushunchasining o'zi ham madaniyatlararo o'zgarishlarga uchraydi, chunki bir madaniyatda oqilona va maqsadga muvofiq bo'lgan narsa boshqasida oqilona yoki maqsadga muvofiq bo'lmasligi mumkin. Madaniyat tizim sifatida insonning barcha ijtimoiy munosabatlariga, harakat shakllariga va tafakkuriga kirib boradi, va muayyan ijtimoiy tizimlarning ijtimoiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi "madaniy universalialarni" shakllantiradi.

Jamiyatning eng muhim tizim osti birligi bu ijtimoiy tizim transformatsiyasining subyekti sifatidagi inson hisoblanadi. Ijtimoiy tizimlar dinamikasi, barqarorlik muammolari muayyan ijtimoiy-madaniy tizimda, aholining normalari, qadriyatlari va

oqilonaliklari tiplarini hisobga olgan holda hal etilishi mumkin. Bugungi kun jamiyati nafaqat iqtisodiy rivojlanish darajasi bilan, balki ayniqsa ma'naviy afzalliklar sohasida raqobatlashuvchi ijtimoiy-madaniy amaliyotlar bilan ham xarakterlanadi. So'nggi tilga olib o'tilganlar qaysidir ma'noda jamiyat strukturasi va funksiyalariga ham ta'sir ko'rsatadi. Ular uning sifat xususiyatlarini: butunligi, ijtimoiyligi, mustaqilligi va o'z-o'zini ta'minlay olish darajasini, o'z-o'zini nazorat qila olish qobiliyatini belgilaydi.

Madaniyat tushunchasini sivilizatsiya tushunchasidan farqlash zarur. Agar madaniyat insoniyatning ibtidosidayoq paydo bo'lsa, sivilizatsiya keyinroq paydo bo'ladi. Madaniyat bu insoniyatning moddiy va ma'naviy yuqutlarining jamlanmasidir, ular jamiyatning birligi va yaxlitligini ta'minlashga xizmat qiladi. Sivilizatsiya insonning ijodiy qobiliyatlari va imkoniyatlarining ilmiy-texnik rivojlanishi bo'lsa-da, u har doim ham insoniyat manfaatlari yo'lida xizmat qilmaydi. Bugungi sivilizatsiya – bu ko'p sonli sivilizatsiyalar, ko'p sonli ijtimoiy rivojlanish shakllarining jamlanmasidir. Uning shakllanishi XIX asrga, ko'plab millatlarning iqtisodiyotlari yagona jahon iqtisodiyotiga birlashishi davriga to'g'ri keladi. XX asrda butunjahon sivilizatsiyasi rolini G'arb sivilizatsiyasi o'ynay boshladi. Yevropa sivilizatsiyasi – bu avvalambor industrial sivilizatsiyasi. Avtomatlashtirish va sanoatlashtirish yangi yashash muhiti – texnosferaning shakllanishiga olib keldi. K. Yaspers o'zining “Davrning ma'naviy holati” asarida Yevropa sivilizatsiyasining mohiyatini uning inson faoliyatiga ta'sir qilishi nuqtai-nazaridan tavsiflaydi. Bu aniq hisob-kitob, individual muvaffaqiyat (garchi kelishmovchilik va nizolar bilan bo'lsada), texnik mukammallashuv, hissiyotlar va kechinmalarga e'tiborsizlik va har qanday to'siqlarga qaramasdan foydaga intilishdir.

Industrial sivilizatsiya harbiy-texnogen sivilizatsiya shakliga kirdi. Bu esa Yevropa jamiyatining tizimli inqirozini keltirib chiqardi. Sivilizatsiya inqirozi – bu sivilizatsiya ichida paydo bo'luvchi vayronkor tendensiyalarning o'tgan barcha qadriyatlarni vayron etishi va jamiyatdagi muayyan kuchlar orasida turli nizolarning kelib chiqishidir. Ilm-fan mehnat samaradorligini oshirishda, jismoniy operatsiyalarni

yengillashtirishda katta rol o'ynagan, biroq, organizmda turli kasalliklarga nisbatan immunitetni kuchsizlanishiga sabab bo'ldi. Transport, texnikaning rivojlanishi ko'plab jarohatlar, xastaliklar va o'lim holatlarini yuzaga keltirmoqda. Narsalarga sig'inish – moddiy farovonlik savollarni keltirib chiqaradi, biroq faol jismoniy harakatga nisbatan qiziqishni, muloqot va oila qurishga, naslni davom ettirishga nisbatan qiziqishni so'ndiradi. Bularning barchasi g'arb jamiyatini ekologik, demografik va ma'naviy inqiroz holatiga tushirib qo'ydi.

Zamonaviy jamiyat tiplari: an'anaviy, industrial va postindustrial jamiyatlar har qachongidan ham ko'proq darajada hayot faoliyatining madaniy manbalariga, ibtidosiga murojaat etishmoqda, va muhim ahamiyatga ega bo'lgan omillar: “to'kinsochinlik jamiyati” va “iste'mol jamiyati” inson va tabiatni asrash qadriyalari bilan va insonning ma'naviy va jismoniy sog'lomligi qadriyatlari bilan almashmoqda. Madaniyatni saqlab qolishga, va uning yutuqlarini rivojlantirishga urg'u berilmoqda. Bugungi kun jamiyatining o'ziga xos jihatlarini ochib beruvchi tushunchalarga quyidagilar kiradi: madaniy universalialar, mentalitet, ijtimoiy va inson kapitali, madaniy plyuralizm.

Madaniy universalialar – bu o'zining timsollar tizimi – muayyan madaniyatga tegishli insonlarda bo'luvchi qadriyatlar va muayyan obraz-ma'noli jihatlariga ega bo'lgan barqaror mental tuzilmalardir. Ular tizimning ijtimoiy tashkillashuvining birinchi darajasini aks ettiradi va uning tiplarini belgilaydi. Ezgulik va yovuzlik, qadriyatli va qadriyatsiz orasida mo'ljal olish qobliyatining yo'qotilishi sharoitlarida ular faoliyatda barqarorlik hamda samaradorlikni saqlab qolish imkonini beradi. Ularda muloqot tuzilmasining xarakteristikasi, hamda uning boshqa insonlar, maqsadlar va qadriyatlar (mehnat, ezgulik, go'zallik, e'tiqod, burch, adolat, vijdon) bilan munosabatlari tarkib topgan bo'ladi. Har bir madaniyat tipi uchun o'z o'z kategorial ong joylashuvi xos bo'lib, ular inson mavjudligining muqobillarida nisbiy va tarixiy o'zgaruvchan sifatida aks etadi. Ular, shuningdek, milliy o'zlikni anglashda ham namoyon bo'ladi. Millatlarga o'zida qandaydir qadriyatni aks ettiruvchi, birlashtiruvchi ma'naviy omil rolini bajaruvchi muayyan o'zlikni anglash tipi xosdir.

Qadriyat va an'analarning barqaror xususiyatlari millatning o'ziga xos, takrorlanmas, psixologik jihatlarini – muayyan hissiyotlarni, kechinmalarni, temperamentlarni, va tafakkur uslublarini shakllantiradi. Birinchi o'ringa Vatanga, xalqqa va davlatga nisbatan burch, vijdon va hurmat tuyg'ulari chiqariladi. An'analarning mazkur asoslari o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy jihatdan tarbiyalash uchun zaruriy zamin tayyorlaydi. Madaniy universalialar nafaqat millatni birlashtiradi, balki jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, va ma'naviy hayot sohalarini o'zgartirishning vositasi hisoblanadi. Madaniyat o'z tabiatiga ko'ra refleksiv, shuning uchun ham madaniy universalialarda kelib chiquvchi muammolarni konstruktiv hal etishga nisbatan intilish mavjud.

O'z davrida mentalitet tushunchasi madaniy-antropologik oqim vakili L. Levi-Bryul tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Bu atama nisbatan tor, siyosiy ma'noda muayyan ijtimoiy-siyosiy guruh vakillari uhcun umumiy bo'lgan o'ziga xos siyosiy-psixologik kompleksni anglatib, bunda mentalitet atrof olamni bir xil tarzda idrok etish imkonini bergan. Biroq, keng ma'noda, mentalitet – ongning maxsus tashkillashish darajasi, o'ziga xos manbasi va xususiyati bo'lib, u insonlar tafakkur tarsi va harakatlarini belgilaydi. U original va qaytarilmas ong tuzilishi va kayfiyatni anglatib, ba'zan u insonlarning fikrlash vositalarini va intellect darajasini ham o'zida aks ettiradi. U ham tarkibiy-identifikatsion yuklamani, ham siyosiy-mafkurabiy yuklamani, ham milliy, kasbiy va shaxsiy xarakterga ega bo'lgan tarkibiy qismlarga ega bo'lishi mumkin. Funktsional ijtimoiy-siyosiy nuqtai-nazardan mentalitet bu hislar, baholar va fikrlarning umumiy jamlangan holdagi ko'rinishi bo'lib, u jamiyatda mavjudlikning davomiyligini ta'minlashda, va jamiyat a'zolarining xulq-atvorlarini barqarorligini saqlab turishda katta ahamiyatga ega.

Ijtimoiy-madaniy jarayonni davom ettirish turli nizolar va qarama-qarshiliklarsiz kechmaydi, biroq, umuman olganda, bu butun jahon multi-madaniyatini shakllanishiga sabab bo'luvchi va uning barcha yutuqlarini o'zida jamlovchi ijobiy hodisadir. Hozirda madaniyatning evolyutsiyasi oqimlari: “mahalliy”, “guruh” va “subyektiv” madaniyatlarning o'zaro qarama qarshilikdan dialogga o'tish holatlari

ko'zga tashlanmoqda. Bu XXI asr modernizmining bugungi stilini o'zida aks ettirib, u ijtimoiy rivojlanishni ijtimoiy qadriyatlar, madaniyatlarning bir-xil mavqe'ga ega ekanligi haqidagi g'oyalar, rivojlanishning yagona modeli mavjud emasligi, va bizni real olamda real vaqtda o'rab turgan muammolar tomoniga yo'naltirmoqda.

Madaniy plyuralizm – bu ijtimoiy tizimlarni mukammallashtirish uchun maqsadlarning, loyihalarning va vositalarning teng huquqliligini tan olishdir. Bu jarayonning markazida jamiyatning ilg'or rivojining yangi qadriyatlari va mezonlari turadi. O'zlikni anglashni mushkullashtiruvchi standartlashuv jarayonlariga mentalitet bilimiga, ijtimoiy-madaniy adolat tamoyillariga, vijdon va iymonga asoslangan hayotiy faoliyat tamoyillari qarshi qo'yiladi. XXI asr madaniyati tarkibiga kiruvchi haqiqiy plyuralizm insonning barcha yutuqlari boyliklarini hisobga olishni, yangi hayotiy tamoyillarni ishlab chiqishni, muqobil madaniyat yaratishni, ichki-mohiyat bilan tashqi-funksionalni birlashtirish masalasiga optimal yechimlar topishni nazarda tutadi.

Bugungi kunda, globalizatsional va milliy jarayonlarning o'zaro aloqasi nizoli tus olmoqda. Globallashuv davlatlarning chegaralarini yorib o'tmoqda va ularni turli xil ko'rinmas rishtalar bilan boshqa davlatlarga bog'lab qo'ymoqda. Bu rishtalarga misol sifatida bozor munosabatlarini, muloqot tarmoqlarini, o'zgacha bo'lgan qadriyatlarni, odatlarni, normalarni va manfaatlarni keltirish mumkin. Bu madaniy o'ziga xoslikni saqlab turish muammosini va har bir madaniyat uchun umumiy sivilizatsion jarayonda o'z o'rniga ega bo'lish muammosini yuzaga keltiradi. Yangi sivilizatsiyalarning shakllanishi jarayonida mazkur jarayonlarni yangi munosabatlar shakllanishi nuqtai-nazaridan baholash zaruriyati yuzaga keladi. Bu olam madaniy nuqtai nazardan xilma-xillashishini anglatadi. Ko'pqtubli dunyo tizimi shakllanmoqda. U axborot jamiyatlari, bilimlar jamiyatlari, va chegaralarning yo'qolishi, shuningdek, transmilliy tashkilotlar va birliklarning ko'payishi kabi hodisalarning natijasidir. Texnogen sivilizatsiya narsalarga sig'inishni qo'llab-quvvatlaydi, hamda aqliy qobiliyatlarni rivojlantirishni rag'batlantiradi. Shu bilan birga, narsalarga sig'inish, ta'limning ommaviylashuvi, ratsionalizatsiya tug'ilishni

pasayishiga olib keladi. Bu esa ishchi kuchining tanqislashuviga olib keladi, bu muammo esa fan va texnikada yangi yutuqlarga erishish yo'li bilan bartaraf etiladi.

Texnogen sivilizatsiyaning inqirozi, shuningdek, davlatlar orasidagi harbiy va siyosiy qarama-qarshiliklarda ham o'z aksini topadi. 1960 yildayoq P. Sorokin va Gelbreyt tomonidan ta'kidlanganidek, bu tizimlar yaqinlashadi va konvergensiya sodir bo'ladi. Sorokinning fikricha, har ikkala tizim ham yangi, noma'lum, sintetik va turli madaniyatlarda mavjud ijobiy jihatlarni birlashtiruvchi aralash jamiyat turiga birlashadi. Bugungi ijtimoiy-madaniy aralashuv asosida jahom tizimi integratsiyasining asoslarining qayta qurilishi sodir bo'ladi. Axboriy giper-makonning vujudga kelishi globallashuv xavfining eng asosiy omillaridan biriga aylandi. Madaniyatga begona bo'lgan iste'mol modellarining, xulq-atvor andozalarining tarqalishi, konsyumerizm qadriyatlarining (umumiy iste'mol mafkurasi) singdirilishi anomiyani yuzaga keltiradi. Globallashuv ijtimoiylashuv va madaniyatning milliy tizimlarining vayron etilishining natijasi sifatida kambag'allik, zo'ravonlik, begonalashuv va qadriyatlarning yakson qilinishi kabi holatlarni ko'payishiga sabab bo'ldi. Shuning uchun ham nazoratning madaniy mexanizmlariga nisbatan ehtiyoj tug'ildi.

Taraqqiyot namunasi sifatidagi yevropatsentrizm ijtimoiy tizimlarni mukammallashtirishning maqsadlari, loyihalari va vositalari plyuralizmi bilan almashtiriladi. Bu jarayonning markazida jamiyatning ilg'or rivojining yangi qadriyatlari va mezonlari turadi. Shu bilan birga, narsalarga sig'inish, ta'limning ommaviylashuvi, ratsionalizatsiya tug'ilishni pasayishiga olib keladi. Bu esa ishchi kuchining tanqislashuviga olib keladi, bu muammo esa fan va texnikada yangi yutuqlarga erishish yo'li bilan bartaraf etiladi.

Sivilizatsiya, xuddi o'zidan oldingi kelgan tushunchalar kabi, insoniyat jamiyatining global darajasini aks ettiradi, va unda ijtimoiy tizimlarning integratsiyasi sodir bo'ladi. Mazkur tushunchaning tarkibi haqida olimlar haligacha bahslashishmoqda. Hozirda Sharqiy va G'arbiy sivilizatsiya haqida munozaralar avjiga chiqqan. Ular bir-biridan iqtisodiy uklad va madaniyat (normalar, odatlar,

an'analar va timsollar jamlanmasi) bilan bir biridan farq qilib, madaniyatning ichiga hayot, adolat, taqdirning o'ziga xos tushunish hamda mehnat va xo'jalik faoliyatining ahamiyati to'g'risidagi tasavvurlar kiradi. Tarixan, Yevroosiyo, sharqiy, Yevropa, G'arbiy, musulmon, xristian, antik, o'rta asr, qadimgi Misr, Xitoy, sharqiy slavyan, zamonaviy va boshqa sivilizatsiyalar bizga ba'lum.

Bugungi globallashib borayotgan jamiyatda yangi multi-madaniyatning global makoni shakllanmoqda. Globallashuv sharoitlarida koordinatsiya, subordinatsiya, kooperatsiya va hamkorlikning ijtimoiy munosabatlari tobora yuquri ahamiyat kasb etmoqda. Ularning yordamida jamiyat iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanish maqsadlariga erishadi. Masalan, BMTning global xalqaro dasturining bir necha maqsadlariga: go'daklar o'limini, kambag'allikni, kasallanish darajasini, ishsizlikni, jinoyatchilikni minimallashtirish, ishlab chiqarish samaradorligini, demokratiyani, ayollar teng huquqliligini oshirish va nihoyada insoniy rivojlanishning yuqori darajasiga erishish (Millenium Development Goals). Umumiy tizimlar nazariyasida keltirib o'tilgan umumtizim qonunlari asosidava tizimning hajmi va tizim siklining davomiyligiga bog'liq ravishda, tizimning hajmi va tizim rivojlanishining barqarorligiga bog'liq ravishda jamiyat rivojining dolzarb masalalarini sotsiologik tadqiq etish ishlari yo'lga qo'yilgan.

Hozirgi zamon modernizatsiyasi nazariyasida zamonaviylashayotgan jamiyat tarixiy shakllanish jarayonlari turli variant va loyihalarga har tomonlama ishlab chiqilgan bo'lib ular muqobil xarakterga ega ekanligi ta'kidlanadi. Tizimli yondashuv iqtisodiyotni, siyosatni, ijtimoiy munosabatlar, madaniy sohadagi tashkillashtirishda umumiy andozalar va tuzatishlar ishlab chiqishga imkon beradi.

O'ziga xos rivojlanish modelini ishlab chiqish nafaqat insonlarning ma'naviy olamini tushunish bilan, balki ham subyektiv-mental ham strukturaviy-funksional tizimlarning real kamchiliklarini anglab yetish bilan ham bog'liqdir. Strukturaviy-funksional vositalar – bu mehnat, iqtisodiy, moliyaviy va boshqa faoliyat sohalarining operatsional-aslahaviy vositalari, maqsadga erishish yo'llari va usullaridir. Bunda asosiy vazifa subyektiv-intensional va ijtimoiy sohani o'rnatilgan

faoliyat modellarining transformatsiyasi yo'li bilan birlashtirish va koordinatsiya, hamjihatlik va hamkorlik tomoniga og'irishdir. Yaxlitlik mezonlari haqiqiy funktsiya bajaruvchi rivojlanish modellarini yaratish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. O'zaro tushunish va hamjihatlikka erishish muammosini hal etish qobiliyatiga ega bo'lgan tizimli yondashuv jamiyat rivojining haqiqatdan amalda sinalgan modelini yaratish uchun qo'llaniladi. Shu tarzda, tizimli yondashuvning integral-differensial tahlili subyektlar faoliyatini ularning turli sharoitlarda turli daraja, qiymat va tartibga ega bo'lgan aloqalari bilan xarakterlanuvchi ichki strukturasi hisobga olgan holda rekonstruksiya qiladi. Bu noaniq jarayonlar ichiga kirib borish, turfa tafakkur vositalarini aniqlash, va rivojlanish qonunlari

2.4. Jamiyat strukturasi

Ijtimoiy tizimlar o'zida jamiyatning tuzilishi va munosabatlariga mos tarzda qonuniy shakllangan ko'p obyektlardan iborat murakkab birlikni aks ettiradi. Jamiyatning tizimli tahlilida jamiyatning strukturaviy tarkibiy qismlarining mohiyatni ochib berish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Ijtimoiy tizimlarni tarkibiy qismlarga ajratish mumkin bo'lib, ular tizim osti birliklari deb ataladi. Parsons tizim osti birliklarini ko'plab individual hatti-harakatlarda qatnashuvchilarning o'zaro munosabatlarini yuzaga keltiradigan va tartibga soladigan harakat elementlarining tashkillashtirish turlaridan biri sifatida ta'riflaydi. Ijtimoiy harakat, dastlabki element sifatida, o'z maqomining funksiyalari tufayli tizim osti birliklarini shakllantiradi, va bu tizim osti birliklari tashkillashuvning 4 darajasiga ega bo'ladi: birlamchi-texnik, boshqaruvchilik, institutsional, umum-ijtimoiy. Parsons 4 ta tizim osti birliklarini ajratib ko'rsatadi:

Fizik-kimyoviy – jamiyatni atrof muhitning turli sharoitlariga moslashtirish funksiyasini bajaradi;

a) Cheklangan tizim osti birligi – faoliyatni rejalashtirish va maqsadlarga tomon harakat qilish, hamda ularga erishish funksiyasini bajaradi;

b) Transtsendental (umumiy) – “namunani saqlab turish”, ya'ni madaniyatni davom ettirish va bosimni yechish funksiyasini bajaradi;

c) Harakatlar tizimi – shart-sharoitlar ta'siri ostida qabul qilinuvchi qarorlar hukmi ostida bo'lgan harakatlar, integratsiya funksiyasini bajaradi.

Ijtimoiy tuzilmalarni ta'riflashga nisbatan turli mutafakkirlar turlicha yondashishgan. Ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar strukturasi jamiyatning guruhlariga bo'linishini va shunga mos bo'lgan siyosiy tizim yaratilishini belgilab beruvchi moddiy manbalarning yaratilishi vositalari sifatida ta'riflanadi. Kont ta'limotida ijtimoiy tuzilma o'z ichiga fizik, ijtimoiy va ma'naviy elementlarni oladi. Parsonsning strukturaviy funksionalizmi ijtimoiy strukturani ijtimoiy tizimlar elementlari orasidagi barqaror va tartibli aloqalar tarmog'i sifatida ko'radi, va bu ijtimoiy tizim ijtimoiy munosabatlar, mehnat taqsimoti va ijtimoiy institutlar xarakteri natijasida shakllanadi. Parsons ijtimoiy struktura tushunchasini struktura elementlari sifatidagi ijtimoiy o'zaro ta'sirlashishning barqaror shakllarini aniqlashtirish davomida aniqlaydi. "Ijtimoiy tizim bir-biriga nisbatan rollarni bajaruvchi arboblarning ijtimoiy munosabatlari standartlashtirilgan tizimi sifatida keladi".

Ijtimoiy tuzilmada elementlararo aloqa va munosabatlarning usullari sotsiologik nuqtai nazardan tutgan ijtimoiy mavqei va bajaraetgan ijtimoiy roli yig'indisida namoen bo'ladi.

Ijtimoiy struktura – bu bir butun tizimning ichki tashkillashuvi, elementlarning o'zaro aloqalari turi, turli munosabatlar ierarxiyasi bo'lib, u jamiyatning sifatli yaxlitligini ta'minlaydi. Bugungi kunda tashkilotlarga nisbatan struktura yo faormallashgan yo formallashmagan bo'lishi mumkin. Formallashgan struktura – bu huquqiy, moliyaviy, mafkuraviy va boshqa o'rnatilgan qonunlar asosida faoliyatning maqsadli yo'naltirilishidir. Ijtimoiy strukturani elementlar tashkil etadi. Element – bu ichki birlamchi birlik, tizimning funksional qismi bo'lib, uning xususiyatlari tizimning tuzilishini va funktsiya bajarishi tartiblarini belgilaydi. Struktura tahlilida shaxslar va guruhlar emas, balki ular orasidagi, ijtimoiy institutlar va tashkilotlar ko'rinishida keluvchi ishlab chiqarish, siyosiy, madaniy, va ma'naviy munosabatlar bilan vositalanuvchi o'zaro munosabatlar asosiy element hisoblanadi. Institutlar bu

insonlarning ongli ravishda tashkillashtirilgan hamkorlik tashkilotlari bo'lib, ular o'rnatilgan qoidalar va normalar doirasida, va maqsadlar umumiyligi doirasida birlashtirilishi mumkin. Iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqa institutlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Iqtisodiy institutlarga moliya, ishlab chiqarish, iste'mol, Tovar ayirboshlash, mulk va bozor munosabatlar kabilar kiradi. Siyosiy institutlarga hokimiyat, siyosiy rejim, davlat, partiya, mafkura va boshqalar kiradi. Madaniyat institutlariga san'at, teatr, adabiyot, an'analar, normalar va qadriyatlar kiradi.

K. Levi-Strossning strukturali metodi madaniyatda ildiz otgan va ijtimoiy munosabatlarda ongsiz ravishda aks etuvchi lingvistik, huquqiy va diniy o'rnamalarni ajratib ko'rsatadi. Ijtimoiy struktura sifatli birlikni hosil qiluvchi ijtimoiy tizim elementlari orasidagi barqaror va tartibli aloqalar tarmog'i sifatida ko'riladi. Parsons 4 ta o'zgaruvchi: shax; guruhlar; ijtimoiy ta'sir; va funksiyalarni ijtimoiy strukturalarning elementlari sifatida ajratib ko'rsatadi. Har qanday ijtimoiy tizim strukturasi o'z ichiga:

1. tizim hosil qiluvchi omil sifatidagi **asosni** (bu omil sifatida faoliyat vositasi; madaniyat tipi; shakllangan an'analar; qadriyatlar va dunyoqarash orientatsiyalari kelishi mumkin).

2. jamiyatning amal qilishini ta'minlovchi funksional aloqalarni;

3. mazkur funksional aloqalar tomonidan yuzaga keltirilgan asosiy integratsiya va dizintegratsiya mexanizmlarini, subyektlar: shaxslarni, guruhlarini va sinflarni;

4. madaniy muhit normalari va qadriyatlarini;

5. ularning tafakkur va harakat tarzlarini oladi.

Agar Parsons ijtimoiy struktura muammosini hal etishda ijtimoiy o'zaro ta'sirning obyektiv va barqaror shakllariga urg'u bersa, bugungi kun sotsial nazariyotchilari subyektlarning subyektiv jihatlarini ham ijtimoiy struktura tushunchasi tarkibiga kiritishga intilishmoqda.

K. Levi-Stross o'zi tomonidan ishlab chiqilgan, ong ostida berkingan strukturaviy elementlarni aniqlashtirishda qo'llaniluvchi faktlarni umumlashtirishning strukturaviy metodi bilan fahrlanar edi. Ijtimoiy hayotning barcha shakllari, - o'zida

universal qonun-qoidalar proeksiyasini aks ettiruvchi xulq-atvor tizimlaridan iborat bo'ladi. K. Levi-Strossning fikricha ikki turdagi strukturalar mavjud: 1) Inson aqli strukturasi; 2) fizik reallik strukturasi. Bilishga tomon yo'l, uning fikricha, insonlarning so'zlari va qilmishlari ortidan borishda, ongning strukturaviy elementlaridan ongsizlikning strukturaviy elementlari tomon harakatlanishda, xususiy qonunlardan umumiyliklari tomon harakatlanishdadir. K. Levi-Stross fikricha, o'ziga xos "muqaddas mehrob", insonning ichki olami, va "ongsiz aql" mavjud bo'lib, u insonning ichki va tashqi olamlarini birlashtiradi. Shuning uchun ham u insonning o'zida, uning aqlining ong-osti strukturasi hisoblanadi. Mazkur strukturani aniqlashtirish bilan biz fizik reallik strukturasi ham aniqlashtiramiz.

Struktura muammosini obyektivlik va subyektivlik jihatida hal etishga harakat qilib, bugungi kun sotsiologlari P. Burdye, E. Giddens va boshqalar, Marksning g'oyalarini davom ettira turib, strukturani insoniy faoliyat modeli sifatida ta'riflashadi. Bizni o'rab turgan olam, bu – ular fikricha, - shunchaki tasodifiy hodisalarning tartibsiz jamlanmasi emas, balki ularda muntazamlilik va tartiblilikning chuqur manbalari yashiringandir. Ularning muntazamligi va barqarorligi ularning takrorlanuvchiligiga sabab bo'ladi. Ijtimoiy struktura bu ijtimoiy qaytarilishdir, va biz o'z hatti-harakatlarimiz bilan ijtimoiy strukturaga ta'sir qilishimiz va uni o'zgartirishimiz mumkin. Ular ijtimoiy ta'sirlanishlarga ijtimoiy struktura tomonlari orasidagi qarama-qarshilik sifatida dialektik jihatdan nazar solishadi. Faoliyat shaklida mavjud bo'luvchi, strukturaning o'ziga nisbatan qarama-qarshi munosabati – bir paytning o'zida o'z-o'zining inkori hisoblangan munosabatlarning qayta takrorlanishidir. Bu yondashuvda struktura muntazam ravishda boshqa darajada qayta aks etadigan va takrorlanadigan, xuddi dinamik o'zaro ta'sir tizimi sifatida namoyon bo'ladi.

Bugungi O'zbekistonda iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy munosabatlar modernizatsiya jarayonini boshidan kechirmoqda. O'zaro ta'sirning optimal strukturasi, hamda mehnat munosabatlarining zamonaviy malakalarini shakllantirish ko'p jihatdan islohotlar va yangilanishlarning muvaffaqiyatini

ta'minlaydi. Mehnat, siyosiy va iqtisodiy faoliyatda ko'zga tashlanayotgan bugungi kun muammolari o'quv, kasbiy va mehnat faoliyati imkoniyatlari strukturasi kengaytilishi, va ichki hamda tashqi orasida mustahkam aloqa o'rnatish orqali insonning eng yetuk namunasini yetishrish bilan bartaraf etilishi mumkin. O'zaro ta'sir strukturasi ijtimoiy-madaniy mexanizmlar o'ziga xos o'rin egallaydi. O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish milliy qadriyatlar va sivilizatsion bozor manfaatlarini ham o'zida aks ettiruvchi o'zaro aloqa modeli ilgari suriladi. Masalan, Yaponiyada, iqtisodiy rivojlanishning hal qiluvchi omili sifatida korporativlik, jamoaviy manfaat va xulq-atvor, va burch, sodiqlik, yaxshi xohish istaklar, va madaniyat kabilar keladi. Bizning mamlakatimizda, rivojlanishning haqiqatdan ham ish beruvchi modellarini aniqlashtirish imkonini beruvchi barqaror strukturalarni o'zida aks ettiruvchi oilaviy, urug'-qabilachilik aloqali faoliyat asosida yotadi.

2.5. Butunlik, tizimlarning integratsiyasi va differentsiyasi

Jamiyatning funktsiya bajarishi va rivojlanishidan so'ng tizimning barqarorligini va butunligini ta'minlovchi yetishmayotgan elementlar yuzaga keladi. Agar bu yengib o'tilmasa, tizimning butunligiga putur yetadi, tizim-osti birliklari esa spontantartibsiz funktsiya bajaradi. Masalan, ma'naviy o'sish bilan mustahkamlanmagan iqtisodiy o'sish tizimning butunligiga putur yetkazadi va jamiyat hayotining mafkuraviy-qadriyatli va madaniy asoslarining inqiroziga olib keladi. Bu jamiyatni beqarorlashtiradi, chunki bunda tizim osti birliklari va tizim elementlari orasidagi o'zaro aloqadorlik buziladi. Shuning uchun ham islohotlar o'tkazishda tizimni tashkil etuvchi tarkibiy qismlarning butunligini kuzatib borish islohotlarning muvaffaqiyatli amalga joriy etilishining kafolati maqsadga erishish yo'li sifatida xizmat qiladi. Ijtimoiy munosabatlarning, nazorat institutlarining, va tashkilotlarning funktsiya bajarishi ijtimoiy aloqalarning murakkab tizimini yuzaga keltiradi, mazkur aloqalarning uzilishi esa jamiyat parokandaligini keltirib chiqarishi mumkin. Obyektning butunligi turli ijtimoiy guruhlar faoliyatini muvofiqlashtirish imkonini beradi, individlar va guruhlarni birlashgan tizim osti birliklariga jamlaydi, hamda ijtimoiy birliklarning ham tashqi tuzilmasini, ham ularning funktsiyalarini belgilaydi.

Tizimlarning butunligiga putur yetkazuvchi sabablar qatoriga individlarga qo'yiladigan talablarning noaniqligi, ijtimoiy nazoratning mavjud emasligi, o'rnatilgan tartiblarga mos tushmaydigan normalar va odatlarning joriy etilishi kabilarni qo'shish mumkin. Mazkur tahlil natijasida obyektни parchalovchi va birligiga putur yetkazuvchi omillar aniqlanadi, hamjihatlik, barqarorlik va jamiyatni birlashishiga va o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishiga to'sqinlik qilayotgan yetishmovchi elementlarini topish yo'llari aniqlanadi. Shunday qilib, o'zining barcha ichki va tashqi aloqalariga ega bo'lgan, o'zining funktsiya bajarishining shartlari, omillari, motivlari va muvaffaqiyati sirlarini oshkor etuvchi obyekt modeli yaratiladi. Buning asosida tashkilotning optimal faoliyat yuritishi algoritmi yaratiladi.

Jamiyatning tobora murakkablashib borayotgan dinamikasi sotsiologiya oldiga ijtimoiy jarayonlarning o'zgaruvchanligining asosida yotuvchi ijtimoiy-madaniy rang-barangliklarni tadqiq etish vazifasini qo'yadi. Inson ongi hayotining eng chuqur burchaklariga kirib borish va uning eng pinhon tilsimlarini oshkor qilish, fikrimizcha integral-differensial yondashuv bilangina amalga oshirilishi mumkin. Integral-differensial yondashuv ongning kompleks yaxlitligini harakatlar predmetining tizimli yaxlitligi bilan o'zaro qarama-qarshiliklar birligida ko'rishga, bu ikki inson hayotining eng muhim va zaruriy tarkibiy qismlarining birgalikda olib tadqiq etilishiga asoslanadi. Ong moddiy mavjudlik holatiga o'tishda ma'lum bir to'xtalishlarga va ikkilanishlarga duchkelishi mumkin, shuning uchun ham u rivojlanishning ham manbasi, va shu bilan bir qatorda uni to'xtatuvchi omil bo'lib ham xizmat qilishi mumkin. Shu bilan birga, u o'zida muammolarni yechish uchun muayyan namuna, vosita yoki metodini ham aks ettiradi. Jamiyatda u tamoyillarda, hayot ma'nosi ustanovkalarida, va inson tomonidan hayotning eng dolzarb muammolarini yechish uchun ishlab chiqilgan tafakkur uslublarida aks etadi. Buning natijasi o'laroq, aytish mumkinki, oldimizda turgan muhim vazifalardan biri bu ongning barqaror va o'zgaruvchan, aniq va yashirin, real va ideal harakat "qurollarini" bir-biridan farqlash, shuningdek, yoqimli va yoqimsiz oqibatlarga olib keluvchilarini ajratib ko'rsatishdir.

T. Parsons ijtimoiy tizimlarning tuzilmali *differentiatsiyasi* evolyutsion xususiyat kasb etishini kashf qiladi. Uni fikricha, har qanday mavjudlik tizimli faoliyat asosida barqaror ijtimoiy tuzilmani hosil qiladi². «Ijtimoiy tizimlar» asarida tuzilma va tizim bir birini to'ldirovchi va biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydigan tushunchalar sifatida ta'riflanadi. Bu ikki tushuncha insoniyat mavjudligining, jamiyat ijtimoiy haetining asosiy ikki ustqurmasi, ya'ani, xarakatsiz shakl va o'zgaruvchan mohiyatdan iboratdir. Tizimning afzalligi jamiyatda sodir bo'laetgan voqea va jaraenlarning, ya'ani, sotsial voqelikning tartibga solib turishi orqali barqarorlikni ta'minlashdir. Tizim ijtimoiy voqelikni tartibga solish davomida sotsial institutlarning shakllanishga turtki bo'ladi. Shu tariqa, jamiyatning har bir elementi tarkibiy bo'lgani tashkil etadi. Keyinchalik ushbu nazariya R. Mertonning sa'y harakatlari bilan jamiyat dinamik jaraenlarning yig'indisi sifatida ko'p sonli elementlarni tartibli yig'indisidan iborat yaxlit tizim ekanligi g'oyasi mustahkam o'rin egalladi. Ushbu mualliflar jamiyat haqidagi harqanday ma'lumotni ijtimoiy tizimni funktsionallik yeki nosozligi nuqtai nazaridan talqin qilish mumkinligini isbotladilar.

Integratsiya – bu shunday rivojlanish jarayoniki, uning natijasida tizimning ichida alohida va ixtisoslashgan strukturalarning o'zaro bog'liqlikka asoslangan birlik va yaxlitlikka erishiladi. Integratsiya jarayoni differentsiatsiya jarayoni bilan birikadi, va natijada nafaqat bir turdagi hodisadan ko'p turdagi hodisaga o'tish kabi oddiy o'tish jarayoni, balki muayyan darajadagi bir turlilikdan muayyan darajadagi ko'p turlilikka asoslangan holatga o'tish, qo'yilgan ijtimoiy rivojlanish marralariga yetishish kuzatiladi. Masalan, Sovet Ittifoqining qulashi uning tarkibidagi millatlarning o'zliklarini anglashlariga, bir tipdagi ijtimoiy tuzilishdan rivojlanish yo'llarining ko'p variantlilikini, va xalqlar madaniyatining o'ziga xosligini tan olinishiga sabab bo'ldi.

Differentsiyatsiya funksional va strukturali turlarga bo'linadi. Funksional – bu shunday jarayoniki, unda tizim elementlari tomonidan bajariladigan funksiyalar doirasi kengayadi. Strukturali differentsiatsiya – bu shunday jarayoniki, unda tizim

---

² Парсонс Т. О структуре социального действия.- М.: Акад.проект, 2000 99с.

ichida u yoki bu yangi funksiyalarni bajaruvchi yangi tizim osti birliklari shakllanadi. Bu ijtimoiy harakatlarning o'zgaruvchanligini belgilovchi ijtimoiy-madaniy farqlarni aniqlash, funksional va strukturali o'zgarishlarga olib boruvchi hayotiy muammolarni yechish jarayoniga kirib borishni anglatadi. Agar yana o'sha demokratiya misoli bilan fikrimizni davom ettiradigan bo'lsak, uning tuzilishining sharti bu hokimiyat institutining ijro etuvchi, qonun chiqaruvchi, sud va so'z erkinligi, nashriyot erkinligi va ommaviy axborot vositalari erkinligi hokimiyatlariga differenziatsiyalashtirilishi hisoblanadi. Tizimli yondashuv, faoliyat tarkiblari, darajalari, va vositalarini, ong shakllarini differenziyalashtira turib, faoliyatning ham shaxsiy ham tashqi ijtimoiy aloqalarining xilma-xilligini ayon qiladi, va salbiy jarayonlar sabablarini va o'sish jarayoni qiyinchiliklarini yengib o'tish yo'llarini ko'rsatadi.

Ijtimoiy jarayonlar mohiyatiga yanada chuqurroq kirib borish uchun quyidagi hodisalarning differenziatsiya qilinishi maqsadga muvofiq:

1. Insonlarning ong holati;
2. Shaxslarning ma'naviy-axloqiy maqomi;
3. Hayot-ma'nosi ustanovkalari;
4. Tafakkur tarzlari va oqilonalik tiplari.

Tafakkurning mohiyatiga kirib borish insonlar oldida javob talab qilib turgan savollar ko'rinishida turuvchi hayotiy qarama-qarshiliklarni bartaraf etish bilangina amalga oshirilishi mumkin. Bunda nafaqat yo'nalganlik ko'rinishlarining o'ziga xosliklarini, balki inson tafakkur yuritadigan, xulosa chiqaradigan va qaror qabul qiladigan vaziyatni ham hisobga olish lozim.

Faoliyat va ongning hukmron shakllarini diferenziatsiya qilish asoslarini belgilab olish ijtimoiy o'zaro ta'sirlashishning yo'llarini aniqlashtirish va oldinga qo'yilgan vazifalarni amaliyotga joriy etish imkoniyatini beradi. Jamiyatning hayotiylikni boshqarish va tashkillashtirish amaliyotida tizimli yondashuv integral-differensial tahlil vositasida amalga oshiriladi. Ilmiy boshqaruv insonlarning ichki dunyosidan xabardorlikni talab qiladi, va u turli darajadagi nazoratchilik ahamiyatiga ega bo'lgan adolat, mardlik, vijdon kabi o'ziga xos tushunchalarni tadqiq etilishi

zaruriyatini nazarda tutadi. Differensiatsiya yondashuv sifatida turli maqsadlarda manipulyatsiya va ekspluatatsiya qilinadigan ongning turli strukturalarini ham belgilashni anglatadi. Bunga misol sifatida talabalar orasida tarqalgan diniy ekstremizm va “faol” yoshlar kabi tushunchalarni keltirish mumkin.

Rivojlanishning o'ziga xos modelini yaratish nafaqat insonlarning ma'naviy olamlarini bilish bilan, balki tizimning ham subyektiv-mental, ham struktural-funksional bo'lgan, real cheklovlarini ham bilish bilan bog'liq. Struktural-funksional vositalar – bu mehnat, iqtisodiy, moliyaviy va boshqa shunga o'xshash faoliyat turlarining operatsion-aslahaviy vositalari, va maqsadlarga erishish vositalari va mexanizmlari hisoblanadi. Bu yerda asosiy vazifa subyektiv-intensional va sotsial hodisalarni faoliyat modeliga kiritilgan an'analarning koordinatsiya va ko'ngilli hamkorlik tomon transformatsiyasiga erishish hisoblanadi. Yaxlitlik mezonlari haqiqatdan amal qiluvchi rivojlanish modellarini yaratish uchun asos sifatida xizmat qiladi. Tushunish muammosini hal eta turib, va hamjihatlikka erishilgandan so'ng, tizimli yondashuv haqiqatdan amal qiluvchi rivojlanish modellarini yaratish uchun qo'llanilishi mumkin. Shu tarzda, tizimli yondashuvning integral-differensial tahlili subyektlarning faoliyatini muayyan sharoitlarda turli darajadagi, ahamiyatdagi va tartibdagi aloqalar bilan xarakterlanuvchi ichki strukturani hisobga olgan holda rekonstruksiyalashtiradi. Bu noaniq jarayonlarga suqilib kirish, xilma-xil tafakkur vositalarini aniqlash, va ong va harakat orasida rivojlanish qonuni sifatida invariant aloqalar o'rnatish imkonini beradi.

N. Luman ijtimoiy tizimning bunday ta'rifi sotsiologiyada muntazam yondashuvni rivojlantirish uchun barcha to'siqlarni bartaraf etishi va shu bilan ijtimoiy duneni ta'riflash uchun yetarli vositani yaratish mumkin deb hisoblaydi. Tizimning chegaralari, ma'lum bulmagan holatlarda, ayni paytda tizimning operativ yepilishi va uning chegarasini qayta tiklash istagi tufayli juda aniq bo'lishi mumkin. Operativ yopilish tizimning operatsiyalari doimo tizim ichida qolishi sababli, favqulodda xususiyatlar muammosini ham xal qiladi. Odamlar jamiyatning bir bo'lagi emas, ular uning atrofida gilarning bir qismi, shuning uchun jamiyat har qanday

tashkiliy xarakat, o'zaro ta'sir va boshqalar. Niyat, maqsad, ratsionallik muammolari ijtimoiy tizimning muammosi bo'lib qoladi. Mintaqaviy chegaralarning kontseptsiyasi ortiqcha bulib qoladi. Ijtimoiy tizim kommunikatsiyalar majmuasidir.³

Butunlik–ichki tashkilotning, tarkibiy elementlarning mavjudligining tasnifidir. Murakkab ichki tuzilishga ega bo'lgan ob'ektlarning (jamiyat, shaxs, faoliyat) umumiy tasnifidir. Butunlik tushunchasi ob'ektning integratsiyalashganligini, takomillashuvini, shakllanganligini, o'zining ichki faolligi bilan tashqi muhitdan ajralganligini bildiradi: u o'ziga xos funksionallashuv va rivojlanish qonuniyatlari bilan shartlangan sifatli o'ziga xoslikni anglatadi.

Jamiyat o'zini juda ko'p quyi tizimlardan tashkil topgan tizim sifatida qabul qilishi mumkin, va bir quyi tizim o'z darajasida tizim bo'lim, uning quyi tizimiga ega. N. Lumanga ko'ra, jamiyat o'z-o'zini tiklovchi va o'z-o'zini anglovchi tizimdir. U doimo o'zini va tashqi muhitni ajratib turadi. Ushbu tushunchaga ega bo'lgan ijtimoiy tizimning elementlari odam emas, aksincha, muloqotdir. Duneda sodir bo'ladigan har qanday muloqot jamiyatga tegishli, va jamiyat aniq aloqa orqali aniqlanadi: jamiyatdan tashqarida muloqot yuq. Ushbu jamiyatga Luman dunyo jamiyatini ta'rifini beradi. Aloqa harakatlarga aylantiriladi, tadbir tizimning murakkabligini yengish uchun xizmat qiladi.

“Aloqa” atamasi boshqa ma'noga ega: axborotni, aloqa va tushunishni farqlash. Muloqot axborot vositalarini emas, balki semantik, o'z-o'zini anglatuvchi jaraendir. Aloqa o'zlarini o'zlari orqali ishlab chiqaradi va qayta ishlaydi, ya'ni tizim elementlari va tizim operatsiyalari bir hil bo'ladi. Shu sababli tizimning operativ yaqinligi kontseptsiyasi, tizim o'z chegaralaridan tashqarida ishlay olmaydi va uning barcha operatsiyalari o'z-o'ziga kamsitish tizimning asosiy tavsifining asosi hisoblanadi.

Tizimning elementlari xatti-harakatlarga (hodisalarga) ajraladigan kommunikatsiyalar bo'lgani uchun, struktura elementlarning aloqasi bo'lishi mumkin emas. Ya'ni tizim strukturaning barqarorligini ta'minlanishi va yangilanishi uchun omil bo'ladi. Tizimning elementlari faqat ular oldida sodir bo'lgan va ular bundan

---

³ Леске М., Редлер Г., Штилер Г. Почему имеет смѣсл спорить о понятиях. Пер. с нем. М., 1987.

keyin sodir bo'lishi mumkin bo'lgan voqealar bo'lgani uchun, tizimning parchalanishi (differentsiatsiya) doimiy tuzilishdir, bu tizim faqat tuzilishga dosh bera oladi.

Shu bilan birga, tizimda parchalanish jaraenini faqatgina kutish mumkin. Butunlik bu ichki tashkilotning tarkibiy elementlarning mavjudligining tasnifidir. Murakkab ichki tuzilishga ega bo'lgan ob'ektlarning (jamiyat, shaxs, faoliyat) umumiy tasnifidir. Butunlik tushunchasi ob'ektning integratsiyalashganligini, takomillashuvini, shakllanganligini, uzining ichki faolligi bilan tashqi muhitdan ajralganligini bildiradi: u o'ziga xos funktsionallashuv va rivojlanish qonuniyatlari bilan shartlangan sifatiiy oziga xoslikni anglatadi.

Jamiyatning funktsiya bajarishi va rivojlanishidan so'ng tizimning barqarorligini va butunligini ta'minlovchi yetishmayotgan elementlar yuzaga keladi. Agar bu yengib o'tilmasa, tizimning butunligiga putur yetadi, tizim-osti birliklari esa spontan-tartibsiz funktsiya bajaradi. Masalan, ma'naviy o'sish bilan mustahkamlanmagan iqtisodiy o'sish tizimning butunligiga putur yetkazadi va jamiyat hayotining mafkuraviy-qadriyatli va madaniy asoslarining inqiroziga olib keladi. Bu jamiyatni beqarorlashtiradi, chunki bunda tizim osti birliklari va tizim elementlari orasidagi o'zaro aloqadorlik buziladi. Shuning uchun ham islohotlar o'tkazishda tizimni tashkil etuvchi tarkibiy qismlarning butunligini kuzatib borish islohotlarning muvaffaqiyatli amalga joriy etilishining kafolati maqsadga erishish yo'li sifatida xizmat qiladi. Ijtimoiy munosabatlarning, nazorat institutlarining, va tashkilotlarning funktsiya bajarishi ijtimoiy aloqalarning murakkab tizimini yuzaga keltiradi, mazkur aloqalarning uzilishi esa jamiyat parokandaligini keltirib chiqarishi mumkin. Obyektning butunligi turli ijtimoiy guruhlar faoliyatini muvofiqlashtirish imkonini beradi, individlar va guruhlarini birlashgan tizim osti birliklariga jamlaydi, hamda ijtimoiy birliklarning ham tashqi tuzilmasini, ham ularning funksiyalarini belgilaydi. Tizimlarning butunligiga putur yetkazuvchi sabablar qatoriga individlarga qo'yiladigan talablarning noaniqligi, ijtimoiy nazoratning mavjud emasligi, o'rnatilgan tartiblarga mos tushmaydigan normalar va odatlarning joriy etilishi kabilarni qo'shish mumkin. Mazkur tahlil natijasida obyektini parchalovchi va

birligiga putur yetkazuvchi omillar aniqlanadi, hamjihatlik, barqarorlik va jamiyatni birlashishiga va o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishiga to'sqinlik qilayotgan yetishmovchi elementlarini topish yo'llari aniqlanadi. Shunday qilib, o'zining barcha ichki va tashqi aloqalariga ega bo'lgan, o'zining funktsiya bajarishining shartlari, omillari, motivlari va muvaffaqiyati sirlarini oshkor etuvchi obyekt modeli yaratiladi. Buning asosida tashkilotning optimal faoliyat yuritishi algoritmi yaratiladi.

Bugungi kun jamiyatida globallashtirish jarayonida koordinatsiya, subordinatsiya, kooperatsiya va hamkorlik ijtimoiy munosabatlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ular yordamida jamiyat iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanishda o'z maqsadlariga erishmoqda. BMT global xalqaro dasturining ayrim maqsadlari: - bolalar o'limini, ochlikni, kasalliklarni, ishsizlikni, jinoyatchilikni kamaytirish; - ishlab chiqarish samaradorligini, demokratiya, ayollar teng huquqligini oshirish va natijada insoniyat taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga erishish. (Millennium Development Goals). -

ijtimoiy axborot bu jamiyat tomonidan axborot texnologiyalaridan foydalanishidir;

-ijtimoiy texnik – A.Turenning fikriga ko'ra boshqaruv va investitsiya siyosatida telekommunikatsiya-axborot inqilob yuz berdi. Natijada fan va texnika yordamida yanada yangi mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyati o'sadi .

Axborotlashgan jamiyatda axborotga ommaviy ravishda erkin va bema'lol egalik imkoniyati mavjud, uning mohiyati sifatida kompyuter texnologiyasini ijtimoiy-iqtisodiy sohaning turli jihatlarida joriy etibgina emas, balki butun mashinalashtirilgan axborotlashuv texnologiyalarining shakllantirish, ularni ommaviy ravishda ijtimoiy organizmga payvandlash va faoliyatning yangi turlarini paydo qilish maqsadida foydalanish hisoblanadi . Axborotlashgan jamiyat tizimi kishilik zamonaviy turmush tarzi, siesiy, ma'naviy-mafkuraviy ehtiyojlarni belgilovchi omil bo'lmoqda. Axborot (lotincha – «informatio» - tushuntirmoq, bayon etmoq) aslida insoniyat olamini, hodisa va voqealar oqimini anglatib jamiyat tizimini o'zgartiradi. Jamiyatdagi boshqaruv va aloqa jaraenlari texnik vositalar orqali axborotni uzatish, saqlash, qayta ishlash yordamida amalga oshiriladi. Yangi tizim bir vaqtda lokal (mahaliy) va global (umumbashariy) darajada rivojlanadi. Tovar o'rniga axborot

ijodiy kuchlar va izlanishlarning turtkisi sifatida qabul qilindi. Chunki, insonlarni doimiy ravishda kompyuter bilan muoamalarda bo'lishlari ularni global axborot fazosida o'zlarini qanday tutishga o'rgatadi. Bu mehnat faoliyati, hayot tarzi va madaniyat mohiyatini printsipal tarzda o'zgartiradi. Ushbu tamoyillarga tayangan jamiyat o'zining yanada sog'lomligi, aql idorki va hayotbaxshligi, tartibli va demokratlashganligi bilan ajralib turadi. Axborotlashgan jamiyatda eng muhimi axborot, unga egalik qilish va boshqara olish qobiliyatidir. Mutaxassislarning fikricha, hozirda axborot mahsulotlariga sarflangan har bir dollar, yoqilg'i-energetika sohasiga sarmoya qilingan bir dollarga ko'ra bir necha barobar foyda berar ekan. Axborotlashuv jarayoni jamiyatdagi iqtisodiy hamda ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Tavsiya etiluvchi adabiyotlar

1. Парсонс Т. О структуре социального действия . М.,1997.
2. Парсонс Т. Система современных обществ .М.1998.

3.BOB TIZIMLI YONDASHUV SOTSIOLOGIK TADQIQOTLARDA

3.1. Tizimli yondashuv tamoyillari

Tizimli yondashuv – bilish faoliyatining universal quroli bo'lib, istalga hodisa tizim sifatida olib qaralishi mumkin, biroq, belgilab o'tish kerakki, barcha o'rganish obyektlari ham bunga muhtojlik sezavermaydi. Tizimli yondashuvning murakkab va dinamik birliklarni bilishdagi va yaratishdagi ahamiyati tengsizdir.

1972-yildayoq faylasuflar ta'kidlashgan: “Bugungi kunda o'rganilayotgan obyektga nisbatan tizimli-strukturaviy yondashuv umumilmiy tamoyil maqomiga ega bo'lib bormoqda. Barcha maxsus fanlarda, o'z rivojlanganliklari va ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda, tizimli yondashuv qo'llanilmoqda” (V. S. Tyuxtin). Fanning bugungi kundagi rivojlanish bosqichida tizimli yondashuvning nazariy jihatdan tadqiq etilishi va udan metod sifatida foydalanilish darajasi shu qadar kengki, biz bir qancha yo'nalishlarga ega bo'lgan, umum-ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan “tizimlilik harakati” haqida gapirsak ham bo'ladi. Tizim yoki sistema so'zi yunoncha “σύστημα” so'zidan olingan bo'lib, u yunon tilida “tashkil topish” ma'nosini anglatadi, va u o'zida narsalarning amorf va qismlarga ajralmagan emasligini, va yaqindan qaralganda ajratilishi mumkin bo'lgan “tarkibiy qismlar” dan tashkil topganligini aks ettiradi.⁴Shuning uchun ham, nazariy nuqtai nazardan, tizimli yondashuv algoritmining qo'llanilishi darajasida olib qaraladigan bo'lsa, albatta, bu metod ancha yosh.

Bugungi kunda tizimli yondashuv muammolariga e'tiborning kuchayishiga uning bir paytning o'zida jamoatchilik amaliyotining murakkablashuvi metodi, bilish masalasi, va katta, o'ta murakkab tizimlar yaratuvchisi bo'lganligi bilan ham izohlanadi. Tizimli yondashuv fenomeni, avvalo fanning o'zidagi rivojlanishning muayyan darajada qonuniyligini ko'rsatadi.

---

⁴Леске М., Редлов Г., Штилер Г. Почему имеет смысл спорить о понятиях: Пер. с нем. М., 1987.

Yaqin vaqtgacha ilmiy bilishda analitik yondashuv (shuning uchun ham “analiz” (tahlil) so’zi umuman ilmiy tadqiqot so’zining sinonimi sifatida qo’llanilib kelindi) muhim o’rinni egallab kelgan bo’lib, bu ilmiy faoliyat sifatida o’z obro’-e’tiborini hozirgacha yo’qotganicha yo’q. Ammo, ilmiy tadqiqotning tahlil uchun material yetarlicha yig’ilgan sohalarida to’plangan bilimning integratsiyalanishiga va tizimlashtirilishiga o’tkir ehtiyoj kelib chiqdi. Bu ehtiyoj o’z ichiga ham tahlilni ham sintezni oluvchi tizimli yondashuv orqaligina qondirilishi mumkin. “Bugungi kunda fanning turli sohalariga tegishli bo’lgan tadqiqotchilarning tizimli yondashuvga nisbatan qiziqishlarining ortishiga uning butun narsani cheksiz darajada ko’payuvchi qismlarning mexanik jamlanmasiga tenglashtirishi emas, balki uning butunlikni modellashtirish qobiliyati sababchidir” (M. S. Kagan). Shu tarzda, tizimli yondashuvni fan rivojlanishining bugungi bosqichida bilishdagi integrative tendensiyalarning kuchayishi natijasi deyish mumkin. Bu tendensiyalar XX asrning ikkinchi yarmida tobora ko’zga tashlana boradi.

Tizimli yondashuv va uning nazariy va amaliy jihatdan keng fan tarmoqlariga kirib borishi shu bilan asoslanishi mumkinki, u insonlar tomonidan atrof olamni idrok etilishi jarayonlarining o’zida sodir bo’luvchi o’zgarishlarning aksi va instrumenti sifatida xizmat qiladi. Tizimli yondashuv bir butun duyoqarash shakllantirish vositasi sifatida maydonga chiqadi, va unda inson o’zida o’zini o’rab turgan olam bilan chambarchas aloqani his etadi. Aftidan, fan o’z rivojlanishi jarayonida antik davrdagi bilimlar holatiga o’xshash bosqichga yaqinlashib kelmoqda, chunki, aynan antik davrda yaxlit va qismlarga ajratilmagan, biroq o’z darajasiga ko’ra, ancha yuqori va yangi planetar tafakkurga xos bo’lgan olam haqidagi bilimlar mavjud bo’lgan.

Ammo, tizimli yondashuvning mohiyati nimada, uning metod sifatidagi samaradorligi nimada namoyon bo’ladi? “Zamonaviy bilish malakasi – deb yozadi Rossiyalik faylasuf va tizimshunos V. N. Sagatovskiy – shuni ko’rsatadiki, obyekt haqidagi nisbatan to’liq va kamchiqim tasavvur qachon o’sha obyekt tizim sifatida tasavvur qilinsagina hosil bo’lishi mumkin”. Tizimli yondashuv asosida olingan axborot ikki asosiy xususiyatga ega bo’ladi: birinchidan, tadqiqotchiga faqat kerakli

axborot yetib boradi, ikkinchidan, - unga qo'yilgan masalani yechish uchun yetarli bo'lgan axborotgina yetib boradi. Tizimli yondashuvning mazkur o'ziga xos xususiyati shu bilan shartlanadiki, muayyan obyektни tizim sifatida olib qarash uni faqat muayyan munosabat ishtirokchisi, o'sha munosabatga tizim sifatida kirishadigan obyekt sifatida qarashdir. "Tizim" kategoriyasi umumiy kategoriyalar safiga kiradi, chunki, u istalgan predmetlar va hodisalar, barcha obyektlar xususiyatlariga mos tushadi. Aytilganlarning oxirgilarini "tizim" va "tizim bo'lmagan" larga ajratish mumkin emas. Tizim sifatida obyekt faqat o'zining maqsadiga, o'zi amalga oshirishi, erishishi mumkin bo'lgan maqsadidan kelib chiqib maydonga chiqadi. Va aynan shu nuqtai nazardan obyekt yaxlit bo'ladi va o'zida bir butunlikni aks ettiradi. Amaliy jihatdan "butunlik" va "tizimlilik" hodisalarning ayniy xususiyati sifatida qaraladi.

Maqsad, qaysidir ma'noda obyektда tizimni hosil qiladi, unda tizim chegaralarini belgilab beradi, chunki tizim tarkibiga obyektдан faqatgina maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan xususiyatlarni belgilovchi, ta'riflovchi narsalargina kiradi. Agar bir obyekt bir necha maqsadlarni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lsa, u har bir maqsad uchun alohida, mustaqil tizim sifatida maydonga chiqadi. Ayni paytda, har qanday narsa qandaydir munosabatlar tizimida muayyan tizim sifatida qaralishi mumkin, chunki doimo mazkur narsaning xususiyatlari bilan amalga oshirilishi mumkin bo'lgan maqsad doimo mavjud bo'ladi. Bu qonuniyat tizimli yondashuvni bilish faoliyatining universal quroli ekanligidan dalolat beradi.

X. Abels tizimning tarkibiy elementlarini o'rganar ekan, tizimli taxlil bu:

- a). Tarkibiy elementlarning tuzilmaviy aloqasini ko'rsatib berish;
- b). Qanaqa maqsadga yunaltilganlikni bilish;
- s). tarkibiy qismlarni yaxlitlikka buysundirilganlik darajasini ochib berish;
- d). uzoq muddatli barqaror va muvozanatlangan mavjudlikni ko'rsatib berish;
- ye). atrof muxitdan o'zgaruvchanlik va aloqadorlik kabi xususiyatlarning yig'indisini ko'rsatib berish,- deb izohlaydi. Darhaqiqat, tizim o'zaro aloqadorlikda bo'lgan birliklarning yig'indisi sifatida ularning birgalikdagi mavjudligi mutanosibligini ta'minlaydi.

Zamonaviy bosqichda nemis sotsiologi N. Luman ijtimoiy tizim umumiy nazariyasi va tizimli tahlil metodikasiga hissa qo'shadi. Uning ushbu ishlari: «Ijtimoiy tizimlar: umumiy nazariya» (1984) «Jamiyat jamiyati» (1997), umumiy nomidagi «Ijtimoiy ma'rifat» nomidagi oltita maqolalar to'plamida o'z aksini topadi. U ijtimoiy tizimning biologik farqli jihati sifatida unda o'ziga xos ma'noning mavjudligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, Luman jamiyatda o'zaro aloqadorlikda sodir bo'luvchi muloqot (ya'ani axborot almashinuvi jaraeni) tizimli tarzda kechishi ijtimoiy tizimlar nazariyasi doirasida o'rganish maqsadga muvofiqligini ko'rsatib berdi. Tizimlilik tamoyili shuni anglatadiki, tizim va uni tashkil etuvchi qismlar o'zaro hatti harakatlari qonuniyatlari asosida o'rganilgan obyektiv voqelik jaraenlari integral xususiyatlar va qonuniyatlarga ega bo'lgan mustahkam birlik va butunlikni paydo qiladi.

Tizimli taxlilning mazmun mohiyati, ya'ni mantig'i jarayonning tashqi, umumiy, ichki o'ziga xosliklarni ajratish orqali nazariyadan empirik amaliyotga qarab borishda namoen bo'ladi. Tizimli yendashuv muammolariga hozirgi vaqtda katta e'tiborning ijtimoiy amaliyot, juda katta tizimlarni anglash va tashkil etish masalalarni hal qiluvchi metod sifatida mos keladi. Tizimli taxlil kuydagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

- 1.obyektni asosini ajratish;
- 2.obyektni uni tashkil etuvchi elementlarga ajratish;
- 3.elementlarni bog'liq ierarxiasini aniqlash;
- 4.butunlik darajasini aniqlash;
- 5.asosiy omillarni (sabab, funktsiya, me'er) aniqlash;
- 6.obyektni modellashtirish;
- 7.hatti harakatni optimal algoritmnini ishlab chiqish.

Birinchi qadam – bu tizimlarning sifat spetsifikasida qo'llaniluvchi tizim hosil qiluvchi omil sifatidagi tizimning asosini aniqlab olish hisoblanadi. Tadqiqotning maqsadlariga ko'ra tizimlarning turli asoslari ajratilib ko'rsatilishi mumkin. Agar siyosiy tizim tadqiq etilayotgan bo'lsa, asos sifatida jamiyatning guruhlariga bo'linishi va ularning davlat boshqaruvida qatnashuv darajasi asos sifatida olinishi mumkin.

Agar iqtisodiy obyekt tadqiq etilayotgan bo'lsa, asos sifatida mulkchilik munosabatlari, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanganlik darajasi va resurslarning mavjudligi olinadi. Marks ijtimoiy tizimlarning tarixiy tiplarini ta'riflashda moddiy farovonlik vositalarining (ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari jamlanmasi) ishlab chiqarilishi vositalarini ajratib ko'rsatadi. T. Parsons jamiyat tizimlar tahlilida asos sifatida "ijtimoiy hatti harakatni tizim hosil qiluvchi omil sifatida ajratib ko'rsatadi.

Ikkinchi qadam – obyektning tuzilmasini va ularning o'zaro aloqalarini yuzaga keltiruvchi asosiy elementlarni tahlil qilishdir: bularga tashkillashuv, munosabatlar, bo'ysunish ierarxiyasi, boshqaruv usullari va hokazolarni kiritish mumkin. Undan keyin obyektning aloqalar: sababiy, strukturaviy, funksional, mantiqiy va boshqa aloqalar nuqtai nazaridan tahlil qilish keladi. Undan keyin esa obyektning funktsiya bajarishi uchun xizmat qiladigan hukmron omillarni aniqlashtirish keladi.

Uchinchi qadam – obyektning yaxlitligining tahlilidir. Yaxlitlik ichki tashkillashuv xususiyati, va insonlar faoliyatini yuzaga keltiruvchi undagi barcha elementlarning mavjudligining xarakteristikasi hisoblanadi.⁵ Bu tizim mavjudligining tizim hosil qiluvchi shartlari va tizim shakllanishi va funktsiya bajarishining dastlabki belgisidir. Yaxlitlik – bu murakkab ichki strukturaga ega bo'lgan obyektlarning umumlashtirilgan xarakteristikasidir. Yaxlitlik tushunchasini obyektning integratsiyalashganligi, o'z-o'zini ta'minlash darajasi va shakllanganligi, uning ichki faollik bilan bog'liq bo'lgan atrof-muhitdan alohidaligi aks ettiradi: u o'zida mavjud bo'lgan maxsus funktsiya bajarish va rivojlanish qonunlari bilan shartlanadigan sifat jihatdan o'ziga xoslik bilan xarakterlanadi. Funktsiya bajarish va rivojlanish jarayonida tizimning barqarorligi va yaxlitligini ta'minlashda zarur bo'lgan, zaruriy biroq yetishmayotgan elementlar aniqlanadi. Agar mazkur hodisa kuzatilmasa, tizimning yaxlitligiga putur yetadi, va tizim osti birliklari xaotik va spontan funktsiya bajaradi. Masalan, ma'naviy o'sish bilan mustahkamlanmagan iqtisodiy o'sish tizimning yaxlitligiga putur yetkazadi, va madaniy hamda mafkurabiy-qadriyat tizim

---

⁵Блауберг И.В. Целостность и системность //Системные исследования. М., Наука, 1977.

osti birliklarining inqirozini keltirib chiqaradi. Bu hol jamiyatning barqarorligiga putur yetkazadi, chunki uning tarkibidagi tizim osti birliklari va elementlar orasidagi o'zaro aloqa yo'qoladi. Shuning uchun ham islohotlar olib borilish jarayonida tizim tarkibiy komponentlarining yaxlitligini ta'minlash islohotlarning muvaffaqiyatining garovi va maqsadga yetishish vositasi sifatida xizmat qiladi. ijtimoiy munosabatlarning, nazorat institutlarining va tashkilotlarning funktsiya bajarishi murakkab ijtimoiy aloqalar tizimini yuzaga keltirib, bu aloqalarning vayron bo'lishi jamiyat parokandaligiga olib keladi.

Butunlik – ichki tashkilotning tarkibiy elementlarning mavjudligining tasnifidir. Bu tizim mavjudligining tizim hosil qiluvchi sharti, va tizimlar shakllanishi va funktsiya bajarishining boshlang'ich omilidir. Murakkab ichki tusilishga ega bo'lgan obyektlarning (shaxs, faoliyat, jamiyat) umumiy tasnifidir⁶. Butunlik tushunchasi obyektning integratsiyalashganligini, takomillashuvini, shakllanganligini, o'zining ichki faolligi bilan tashqi muhitdan ajralianligini bildiradi: u o'ziga xos funktsionallashuv va rivojlanish qonuniyatlari bilan shartlangan sifatii konuniyatlari bilan shartlangan sifatii o'ziga xoslikni anglatadi.

Funktsiya bajarish va rivojlanish bilan tizimning barqarorligini va birligini ta'minlashga xizmat qiluvchi, ammo yetishmayotgan elementlar yuzaga chiqadi. Agar bu hodisa sodir bo'lmasa, tizimning birligiga putur yetadi, tizim osti birliklari esa spontan – xaotik faoliyat ko'rsatadi va ularning bir bir hamda umuman olganda tizim bilan aloqalarida uzviylik yo'qoladi. Masalan, ma'naviy o'sish bilan mustahkamlanmagan iqtisodiy o'sish tizimning butunligiga putur yetkazadi va jamiyat hayotining mafkuraviy-qadriyatli va madaniy asoslarining inqiroziga olib keladi. Bu jamiyatni beqarorlashtiradi, chunki bunda tizim osti birliklari va tizim elementlari orasidagi o'zaro aloqadorlik buziladi. Shuning uchun ham islohotlar o'tkazishda tizimni tashkil etuvchi tarkibiy qismlarning butunligini kuzatib borish islohotlarning muvaffaqiyatli amalga joriy etilishining kafolati maqsadga erishish

---

17.Блауберг И.В. Целостность и системность //Системные исследования. М., Наука, 1977.

yo'li sifatida xizmat qiladi. Ijtimoiy munosabatlarning, nazorat institutlarining, va tashkilotlarning funktsiya bajarishi ijtimoiy aloqalarning murakkab tizimini yuzaga keltiradi, mazkur aloqalarning uzilishi esa jamiyat parokandaligini keltirib chiqarishi mumkin. Obyektning butunligi turli ijtimoiy guruhlar faoliyatini muvofiqlashtirish imkonini beradi, individlar va guruhlarini birlashgan tizim osti birliklariga jamlaydi, hamda ijtimoiy birliklarning ham tashqi tuzilmasini, ham ularning funktsiyalarini belgilaydi. Tizimlarning butunligiga putur yetkazuvchi sabablar qatoriga individlarga qo'yiladigan talablarning noaniqligi, ijtimoiy nazoratning mavjud emasligi, o'rnatilgan tartiblarga mos tushmaydigan normalar va odatlarning joriy etilishi kabilarni qo'shish mumkin. Mazkur tahlil natijasida obyektning parchalovchi va birligiga putur yetkazuvchi omillar aniqlanadi, hamjihatlik, barqarorlik va jamiyatni birlashishiga va o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishiga to'sqinlik qilayotgan yetishmovchi elementlarini topish yo'llari aniqlanadi. Shunday qilib, o'zining barcha ichki va tashqi aloqalariga ega bo'lgan, o'zining funktsiya bajarishining shartlari, omillari, motivlari va muvaffaqiyati sirlarini oshkor etuvchi obyekt modeli yaratiladi. Buning asosida tashkilotning optimal faoliyat yuritishi algoritmi yaratiladi.

3.2.Sotsiologik tadqiqot obyektining tizimli tahlili

Tizimli yondashuv har qanday tadqiqotning xususan empirik sotsial tadqiqotning muhim metodologik tamoyili bo'lib xizmat qiladi. U sotsiologik tadqiqot dasturini ishlab chiqishning bir bosqichidir. Tizim – obyekt, maqsadga erishish uchun zarur va yetarli bo'lgan vazifalarni amalga oshirish, uni bir biri bilan maqsadga muvofiq tarzda joylashgan elementlar majmuasi bilan ta'minlanadi. Tizimli yondashuvning mohiyati nimada va bu metodologiyani samaraliligi nima bilan shakllanadi? Rus faylasufi va sistemologi V.N. Sagatovskiy shunday yezadi: Obyektning hammasidan ko'ra sigimli va tejamli ta'rifi uni tizim sifatida faraz qilgandagina amalga oshadi. Tizimli yondashuv asosida olingan ma'lumot ikki tamoyilan muhim xususiyatga ega: birinchidan tadqiqotchiga faqat zarur bo'lgan ma'lumot kelib tushadi, ikkinchidan oldinga ko'yilgan muammoni hal qilish uchun

yetarli bo'lgan ma'lumot. Tizimli yondashuvning ushbu xususiyati obyektning aniq munosabat, ya'ni obyekt tizim sifatida ko'rilgan munosabat bilan shartlanadi.

Shakllantirilgan kontseptsiyaga tayanib sababiylik, funksional, strukturaviy va boshqa bog'liqliklarni obyektning shartlab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, siyosiy va ma'naviy omillar aniqlanadi. O'z navbatida tadqiq etilayotgan obyektning strukturaviy komponentlari ajratib olinadi, masalan, tashkilotda mavjud kvalifikatsiya (malaka) turlari. So'ngra ichki aloqadorliklar aniqlanadi: resurslarning mavjudligi, vazifalarning o'zaro kelishilganligi, kvalifikatsiya (malaka) va ta'limning farqlanishi, jamoa ichidagi va rahbariyat, tashkilot bo'limlari o'rtasidagi munosabatlarning va b. Amaliy sotsiologik tadqiqotlarda majmuaviy yondashuv resurslarni optimal taqsimlash, sog'lom muhitni yaratish, tashkilotda unumli o'zaro hatti-harakatlarni shakllantirish va tashkilotning umumiy shunga mos keluvchi koordinatsion va integratsion mexanizmlarni ishlab chiqish vazifasini bajaradi.

Empirik sotsiologik tadqiqotlar – bu maxsus ishlab chiqilgan metodologiya va metodlarga asoslanuvchi konkret obyektning konkret faoliyat sohasidagi muammoning ko'p tomonlama yaxlit tadqiq etilishidir. Bunga misol sifatida mehnat unumdorligini, boshqaruv samaradorligini, mehnat jamoasi orasidagi munosabatlarni, qisqasi jamiyat hayotidagi konkret sohaning tadqiq etishni keltirish mumkin.

Konseptuallashtirish. Empirik sotsiologik tadqiqotlarning mantig'i o'zida nazariya va nazariy tushunchalardan empirik reallikni tahlil qilishga tomon harakatni ifodalaydi. Bu harakat konseptuallashtirish deb ataladi. Konseptualizatsiyaning maqsadi nazariya va mavjud bilimlar asosida o'rganilayotgan obyekt haqidagi dastlabki tasavvurni hosil qilish hisoblanadi. U o'z ichiga obyektning konkret sharoitlarda tizimli tadqiq etish, o'rganilayotgan muammoning kalit tushunchalarini belgilash, va obyektning o'rganilganlik darajasini aniqlashni oladi. Dastlab konseptsiya shakllantiriladi, kalit tushunchalar belgilanadi, va ularning yordami bilan sababiy, funksional, strukturaviy va boshqa bog'liqlik: masalan, resurslar mavjudligi, topshiriqlarning o'zaro hamjihatlikda tuzilganligi, kvalifikatsiyalar va ta'limning farqlari, mehnat jamoasi va rahbariyat orasidagi munosabatlarning, biror tashkilot

bo'linmalari orasidagi munosabatlar va boshqa bog'liqliklarga olib keluvchi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, siyosiy va boshqa omillar aniqlanadi. Bular orasida eng mushkul vazifalardan biri bu subyektlar harakatlarining maqsadlari, motivlari, manfaatlari va mohiyatlarini tizimli tahlil qilish, insonlarning subyektiv olamiga kirib borish, guruhning shaxslararo munosabatlariga va uning birligi va hamjihatligiga kirib borishdir.

Obyektning yaxlitligi ijtimoiy guruhlar faoliyatining koordinatsiyalashga imkon beradi, individlar va guruhlarni yaxlit tizim osti birliklariga birlashtiradi, va ijtimoiy umumiyliklarning ham tashqi strukturasi, ham ularning funksiyalarini belgilaydi. Tizimning butunligiga putur yetkazuvchi omillarga individlar zimmasiga yukanadigan talablarning mavhumligi, ijtimoiy nazoratning mavjud emasligi, va madaniyatning nizoli normalariga, o'rnatilgan tartibga, ijimtoiy qadriyatlarga va xulq-atvor namunalarga daxl qilish kabilarni kiritish mumkin. Mazkur tahlil natijalariga ko'ra obyektning tashkiliy yaxlitligiga putur yetkazuvchi omillar aniqlanadi, va hamjihatlik, barqarorlikka erishish, va qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishga to'sqinlik qilayotgan muayyan elementlarning yetishmovchiligini bartaraf etish yo'llari aniqlanadi. Shu tarzda, barcha maxsus ichki va tashqi aloqalari bilan olib qaralgandagi uning funktsiya bajarishidagi muvaffaqiyatni ta'minlovchi omillari va motivlarini aniqlovchi obyektning modeli yaratiladi. Aynan shuning asosida tashkilotning optimal faoliyati algoritmi ishlab chiqiladi.

Obyekt – iqtisodiy, siyosiy, va ma'naviy munosabatlarning bir qismidir, shuning uchun ham u ijtimoiy tizim funksiya bajarishi jarayonining bir bo'gini sifatida qaralishi lozim.

- a. Resurslar mavjudligi: kadrlar, ta'lim, va ularning kasbiy tayyorgarligi;
- b. Bo'linmalar orasidagi funksiyalarning taqsimlanishi va masalalarning o'zaro bog'liqligi;
- c. Bo'ysunish va hisob berish ierarxiyasi;
- d. Mas'uliyat darajasi;
- e. Harajatlar, kiritmalar va foydaning nazorati va hisobi;

- f. rag'batlantirish va jazo choralari tizimi;
- g. mehnat natijalarining tahlili.

Obyektning tizimli tahlilining vazifasi – bu resurslarni optimal taqsimlanishi, jamoada iliq kayfiyat shakllantirish, samarali muloqot olib boorish, va koordinatsiyali hamda integratsiyaviy mexanizmlar ishlab chiqishda namoyon bo'ladi. Qolaversa, unga obyekt elementlarining maqsadlari, tasavvurlari, qadriyatlarini, va ularda umumiy tashkiliy kompleks maqsadlarning mavjudligi; boshqaruvchi-bo'ysunuvchi, bo'linmalar-aro, hamda jamoa ichidagi aloqalar kiradi va ular amaliy tavsiyalar berish uchun zaruriy bilimlar bilan ta'minlaydi. Obyekt elementlarini, uning tuzilishini, tadqiqotning maqsad va vazifalariga bog'liq ravishda uning o'zaro aloqalari xarakterini aniqlash turli farazlar ishlab chiqish imkonini beradi. Aynan shu asosda tadqiqotning metodikasi va texnikasi tanlanadi.

Obyekt tizimli tahlili sxemasi

Tashqi omillar: funktsiyalar, tuzilmalar, yo'nalishlar	Ob yekt	Ichki omillar: resurslar, qurilmalar, kommunikatsiya vositalari	Faraz	Axborot to'plash metodlari	Axborot tahlili metodlari
---	----------------	--	--------------	-----------------------------------	----------------------------------

Obyekt tizimli tahlilining instrumental jihati. Umumilmiy “tizimli harakat” bir qator yo'nalishlarga ega. Ilmiy bilishda ilmiy faoliyat metodi sifatidagi analitik yondashuvning hukmronligi to'plangan bilimlarning o'zida ham tahlilni, ham sintezni organik tarzda birlashtiruvchi tizimli yondashuv asosida integratsiyalash va tizimlashtirishga ehtiyojni keltirib chiqardi. Obyektning tizimli tahlili o'zida quyidagilarni aks ettiradi:

- obyektning tuzilishini belgilash;
- obyektning tashqi determinatsiyasi tahlili;
- obyektning ichki determinatsiyasi tahlili;

- tadqiq etilayotgan obyekt belgilari ko'rsatkichlarini ishlab chiqish;

- obyektning tizimli tahlil qilishning metodlari obyektning shartlari asoslari, funksiya bajarish omillari va rivojini belgilab berish bilan boshlanadi. Metodni asoslash bu tizimning elementlarini tizimlashtirish tamoyili bo'lib, bu sifatida faoliyat shakli, maqsadlari yoki tuzilishi keladi;

- yakuniy maqsad – tadqiqotdagi obyektiv va subyektiv jihatlarni sintez qilish.

Gipoteza – bu bilishning shunday shakli, unda o'rganilayotgan obyektning xususiyatlari haqida, uning tuzilishi va rivojlanish yo'nalishlari haqida obyektning nazariy tahlil qilish va u haqdagi dastlabki ma'lumotlarni yig'ish natijasida muayyan ilmiy farazlar ilgari suriladi. Ilmiy tadqiqot metodlarini tanlash va ishlab chiqish bo'yicha qo'shimcha tadqiqotlar gipoteza orqali aniqlanadi. Masalan, jamoadagi beqarorlikning sababi sifatida nosog'lom psixologik kayfiyatni ko'rsatuvchi gipoteza ishdan haydaluvchilar va ishga o'rinish qoluvchilar to'g'risidagi hujjatlarni tahlil qilish, qaysi bo'linmalarda vaziyat barqarorroq, qaysilarida esa, aksincha, beqaror ekanligini hujjatlar orqali aniqlash kabi empirik metodlarni nazarda tutadi. Aniqlashtirilgan ma'lumotlar tahlili, ularning tizimlashtirilishi kimlar qanday sabablarga ko'ra ishdan haydalayotganligini va kimlar ishga qabul qilinayotganligini aniqlash imkonini beradi.

Obyektning chuqurroq tadqiq qilish jamoadagi beqaror vaziyatning sabablari nima ekanligini aniqlash va shunga mos tarzda tadqiqot metodlarini tanlash imkonini beradi. Bizning misolimizda nisbatan mos tushuvchi metodlar sifatida so'rovnoma va hujjatlarni o'rganish metodini keltirish mumkin. Har bir empirik metod o'zining obyekt va o'zining bilish imkoniyatlariga ega. So'rovnoma metodi insonlarning subyektiv olamlarini tadqiq etishga yo'naltirilgan bo'lib, so'rovlar yordamida insonlarning qarashlari, fikrlari, qiziqishlari va maqsadlari o'rganiladi, va sotsiologlar bularni o'zgaruvchilar deb atashgan. Ular juda ham o'zgaruvchan bo'lib, qisqa muddatlarda ular qarama qarshi tomonga o'zgarib qolishlari mumkin. Natijada, ongni xatti-harakatlar bilan birgalikda, tizim sifatida o'rganuvchi metodlarga ehtiyoj

tug'iladi. Bu metodlar sifatida bugungi kunda ishlab chiqilayotgan va tezda ommalashib borayotgan dialog va muhokama-analiz metodlarini keltirish mumkin.

Bugungi kunda tizimli yondashuvni metod sifatida ishlab chiqishga nisbatan nazariy tadqiqotlar qo'llanilmoqda. Metod – bu alohida olingan texnik usullar va amaliyotlarni anglangan harakatlarning ketma-ket tizimiga joylashtirib chiqish uchun qo'llaniladigan konsepsiya yoki rejadir. Texnika – bu metodni amalga joriy etilish paytida qo'llaniluvchi muayyan bilish operatsiyalaridir. Boshlangan va bir necha yo'nalishlarga ega bo'lgan “umumilmiy harakat” sotsiologiyani ham qamrab oldi. Ilmiy bilishda ilmiy tadqiqot metodi sifatida tahliliy (analitik) yondashuv ommalashdi (shu sababli ham “analiz” (“tahlil”) so'zi umuman olganda ilmiy tadqiqotlarning sinonimi sifatida qo'llanila boshlandi). Bugungi kunda barcha to'plangan bilimlarni o'z ichida analiz, sintez va jarayon mantig'ini organik ravishda jamlovchi tizimli yondashuv asosida birlashtirish va tizimlashtirishga kuchli ehtiyoj yuzaga keldi. Tizimli yondashuvning asosiy vazifasi obyektning tuzilmasini aniqlash, tizimning asosiy elementlarini belgilash va mazkur elementlarning ichki va tashqi aloqalarini tadqiqot vositasida aniqlashtirib olish tashkil etadi. Bu o'rinda uning funktsiya bajarishi uchun uning optimallik darajasini ham belgilab olish muhim o'rin tutadi. Tuzilmaning optimalligi – bu resurslar va mehnatni tashkilotning manfaatlari uchun eng foydali tarzda shunday tashkil etish hisoblanadi.

Obyekt tizimli tahlilining empirik metodlarini axborotni to'plash hamda axborotni qayta ishlash va tahlil qilish metodlariga bo'lish mumkin.

Dialog va muhokama-tahlil empirik metodlari axborotni tizimli to'plash metodlari sifatida. Optimal qarorlar qabul qilishning universal metodi sifatidagi xalq bilan muloqot – O'zbekiston taraqqiyotining qabul qilingan taktikasi hisoblanadi.⁷ Inson ongining eng chuqur qatlamlariga va tafakkur tarsi mexanizmlariga kirib borish, mentalitet o'ziga xosliklarini, ko'p qirrali tafakkurni, hamda yangicha fikrlash tarziga o'tish yo'llarini tadqiq etish faqatgina muloqot orqaligina ro'y berishi

---

⁷ Харакатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт ва янгиланиш сари. Рисола. Ғ.Ғулом нашр.матбаа ижодий ўйи Тошкент 2017. 28 б.

mumkin. Metod sifatida dialog o'z ichiga hayotiy faoliyatning maqsadlari, vositalari, tushunchasi va mantiq'i kabi turli turli darajadagi hodisalarni qamrab oladi. M. M. Baxtinning fikricha, dialog – bu inson nutqi, munosabatlari, hayoti, umuman har qanday ma'no va mazmunga ega bo'lgan narsaning mohiyatiga kirib boruvchi universal hodisadir. “Insonning ichki dunyosini egallash, uni ko'rish va tushunish mumkin emas, u bilan qo'shilib ketish bilan, uni his qilish bilan, shunchaki hissiz va betaraf holda tadqiqot obyekti qilib bo'lmaydi. Unga faqatgina uni o'zini ochishga majbur qilish orqali – dialogga majbur qilish orqaligina yondashish kutilgan natijalarga olib kelishi mumkin”.⁸ Dialogda o'z muammolari haqida so'zlayotgan inson o'z fikrlariga chetdan turib, nisbatan realistik nuqtai-nazardan nigoh tashlash imkoniga ega bo'ladi. Shuning uchun ham dialog bilish metodlariga hamda boshqaruv ijtimoiy amaliyotiga: boshqarishda, muzokaralar olib borishda, samarali aloqalar o'rnatishda hamda rivojlanish strategiyalari ishlab chiqishda yordamga kelishi mumkin. Bu kabi ko'p funksiyalilik dialogni bilish va amaliyotning samarali metodiga aylantiradi. Dialogning o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlari uni takrorlanuvchi va mustaqil empirik metodga aylantirish uchun yetarli darajada universaldir.

Dialog – bu real yoki hayolik suhbatdosh bilan to'g'ri nuqtai-nazar ishlab chiqish, hamfikrlikka yoki hamjihatlikka erishish maqsadida fikr almashishdir. Shuning uchun ham dialog bilish metodlariga hamda boshqaruv ijtimoiy amaliyotiga: boshqarishda, muzokaralar olib borishda, samarali aloqalar o'rnatishda hamda rivojlanish strategiyalari ishlab chiqishda yordamga kelishi mumkin. Bu kabi ko'p funksiyalilik dialogni bilish va amaliyotning samarali metodiga aylantiradi. Dialogning o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlari uni takrorlanuvchi va mustaqil empirik metodga aylantirish uchun yetarli darajada universaldir.

---

⁸ Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. М., Полит. Л-ра, 1979. С 114..

Dialogik uslublar ko'plab sotsiologik metodlarda qo'llaniladi: bularga fokus-guruhlar, intervyular, hamda anvoetnografik⁹ metodlarni misol qilish mumkin. Ifoda shakliga ko'ra dialoglarni yozma, og'zaki va ichki turlarga bo'lish mumkin. Yozma dialogning klassik shakliga F. Znanetskiyning avtobiografik metodini keltirish mumkin. Avtobiografiyalar va shaxsiy yozishmalarni tadqiq eta turib, amerikalik sotsiolog hodisalarning nafaqat tashqi jihatlarini tahlil qiladi, balki muallifning dialogda o'tgan hodisalarni yoritishi bilan o'zining tafakkur uslubi haqida ham muayyan tasavvurlar hosil bo'lishiga guvoh bo'ladi. Ijtimoiy muhitning chuqurligini, ushbu sharoitdagi odamlar o'rtasidagi munosabatlarni, voqealar mualliflarining sub'ektiv baholari va talqinlarini tushunishga yordam beradi. Dialogning yozma usuli hodisalarni turli nuqtai nazardan aks ettirishi, shu tufayli voqealarning haqiqiy xaritasi ochilishi bilan qiziq. Dialogning yozma usuli nafaqat avtobiografiya va shaxsiy xatlar, balki siyosatchilar nutqlari, ilmiy ma'ruzalar, reklama va boshqa matn materiallarini tadqiq qilishda ham qo'llaniladi. Siyosatchilar o'zlarining nutqlarida ma'lum bir auditoriya bilan aqliy muloqot o'tkazadilar, shunga muvofiq ravishda ishonitirish uchun dalillar yaratadilar. Masalan, amerikalik siyosatchilar avtoritar qarashlarning sharqiy qarashlari, an'anaviy qarashlari bilan bir vaqtda umumiy pozitsiya tamoyiliga amal qilishadi. Reklama mahsulotning talabini oshirish uchun odamlarning maxsus fazilatlari va ehtiyojlari, ongning stereotiplari uchun mo'ljallangan.

Muloqotning og'zaki usuli - bu og'zaki nutqni va nutqlarni tahlil qilish, intervyular paytida yoki ommaviy axborot vositalarida va muloqot paytida respondentlarning bayonotlari va fikrlari umumlashtirishdir. Insonning ongli faoliyati – bu turli xil odamlar va boshqalar bilan muloqot hisoblanadi. Muloqot metodining obyektiga ongli faoliyatdir, bu ham hayotiy tajriba, ham ichki tuyg'u va ma'naviy to'g'ri pozitsiyalar va harakatlarning mantiqiy-semantik o'zgaruvchanligini o'z ichiga oladi. Tadqiqot mavzusiga qarab, uning ma'lum bir tarkibiy qismiga e'tibor qaratiladi.

---

⁹ Готлиб А. С. Автоэтнография. (Разговор с собой в двух регистрах. Социология 4М, №18, 2004. С.17.

Respondentlarning so'rovnomada berilgan savollarga bergan javoblarining o'rganilishi odamlarning subyektiv dunyosini bilishda juda oz ma'lumot beradi. Dialog texnikasi nafaqat qarashlar va fikrlarni, balki fikrlashning aqliy vositalarini, fikrlashning madaniy xususiyatlarini, odamlarning haqiqiy hayotini qamrab oladi va eng muhimi, ular harakatlarni belgilaydigan ushbu e'tiqod va qarashlarni ta'kidlaydi. Muloqotda inson har tomonlama, jumladan, shahvoniy, qadriyat-normativ va oqilona darajada, ya'ni ongning barcha shakllarining birligida ochib beriladi. Bu nafaqat tafakkurni, balki inson faoliyati yo'lini belgilaydigan ongning chuqur, kontseptual tuzilmalariga kirib borishga imkon beradi. Shunday qilib, dialog usullari yordamida muhim metodologik muammo - ijtimoiy jarayonlarni ong va harakatlarning tizimli birligida tahlil qilish hal etiladi.

Maxsus tur – bu o'zlik bilan muloqotga kirishish deb atalib, uni o'zi yoki ichki nutqi bilan suhbat deb ataymiz, bu inson butun hayotini o'z pozitsiyalarining zaifligi, qadr-qimmatining namoyon bo'lishi uchun boshqaradi. I. Kant yozganidek: "Fikrlash – bu o'zlik bilan so'zlashish, demak, bu o'zini ichki (reproduktiv ta'lim orqali) eshitish demakdir".¹⁰ O'z-o'zi bilan suhbatlashish usuli respondentlarni o'z vaziyatidagi haqiqatni, to'g'ri tanlov qilish va konstruktiv qarorlar qabul qilish qobiliyatini, vaziyatni va o'zlarini o'zlashtirish darajasiga respondentlarning e'tiborini jalb qilishga chorlaydi. Savollar o'zgaruvchan xususiyatlari, faoliyatning amaldagi me'yorlari va usullarini tushunishga qaratilgan shaxsiy-muammoli vaziyatlarni aniqlashtirish sifatida o'ziga murojaat qiladi. "O'z-o'zi bilan muloqot" usuli nafaqat aqliy faoliyatga, balki umuman ong ishiga, o'z taqdirini belgilashning ichki jarayoniga qaratilgan. Ushbu bilimlar asosida odamlar bilan ishlashning individual strategiyalari, kasbiy va shaxsiy o'sish bo'yicha treninglar ishlab chiqiladi. Faoliyatning antinomiylarini ajratib ko'rsatish, unifikatsiya qilish yoki yo'nalishni buzish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan xususiyatlarni belgilash orqali insonning shaxsiy hayoti va sharoitlarini etarli darajada baholash shakllanadi.

---

¹⁰ Кант И. Соч. т. 2, 1966, с. 209.

Dialog uslubining protsedurasi uning 3 tarkibiy qismini ajratib ko'rsatish orqali quriladi: semantik; majoziy, ramziy tabiatga ega obrazli, va tizim hosil qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan mantiqiy yo'l. Umumiy ahamiyatga ega bo'lgan ma'noni qayta tiklash, shaxsning dispozitsiyasini tashkil etadigan ong elementlari o'rtasida tizimli aloqani izlash orqali amalga oshiriladi. Barqaror va o'zgaruvchan shakllarning mazmunini aniqlash orqali, hissiyotlar, me'yorlar, qadriyatlar, aql, mantiqiy bog'liqlik ishtirokchilar shaxsiyati moyilligi aniqlanadi.

Shaxslarning o'zaro ta'siriga kiritilgan barcha elementlar to'plami bilan ishlash begona va chinakam qiziqish va istaklarni, ijobiy va salbiy fikrlash vositalarini va ongning ichki holatining mohiyatini aniqlash imkonini beradi. Bir-biriga o'xshamaydigan elementlarni birlashtirib, faoliyat aloqasi, ijtimoiy harakatlarni belgilaydigan mantiqiy invariant yaratish mumkin. Tizimli yaxlit tahlil yo'naltirilgan doiraga, to'g'ridan-to'g'ri ijtimoiy harakatlarga kiritilgan fikrlar, g'oyalar va e'tiqodlarni aniqlaydi. Shunday qilib, nutq, ya'ni dialog ishtirokchilarining "nutq apparati" aniqlanadi.

Muhokama tahlili - bu hodisalarni zamonaviy ilmiy tizimli tadqiqotlar uchun yana bir vosita hisoblanadi. Madaniyatning har bir turi o'ziga xos funktsiyalar va ijtimoiy ehtiyojlarni vujudga keltiradi, ular shaxsiyat xususiyatlariga bo'lgan talabni belgilaydi. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda moslashuvchanlik, tashabbuskorlik, aniq hisoblash va foyda olish qobiliyati kabi fazilatlar katta ahamiyat kasb etadi. An'anaviy jamiyatlarda kollektivizm, shaxslararo munosabatlar, odob-axloq qoidalari, oilaviy aloqalar ko'proq qadrlanadi. Shuning uchun har bir ijtimoiy tizimning o'z normalari, qadriyatlari va ratsionalizatsiya turlari mavjud. Ijtimoiy-madaniy muhitda ba'zi tamoyillarni tasdiqlash va boshqalarini yo'q qilish uchun asos yaratadi. Shu bilan birga, hissiyotlar ishlashga bog'liq emas, deb hisoblaydigan har qanday kishi ko'plab va qimmatga tushuvchi mojarolarni keltirib chiqarishi mumkin."¹¹ Ijtimoiy tizimlar doirasida ham, umumiy jarayonlar miqyosida ham o'zaro konstruktiv aloqalarni o'rnatish uchun ularni qayta tashkillashtirish parametrlarini boshqarish,

---

¹¹ Спивак В. Современные бизнес – коммуникации. СПб., 2002. С. 139.

o'qitish, ta'lim, ishlab chiqarish tarkibiga kiritish orqali optimallashtirish zarur. Bu nutqni tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Nutq kategoriyalariga tilshunoslik, ijtimoiy psixologiya, etnografiya va sotsiologiyada katta e'tibor berildi. Matn muallifining pozitsiyalari, uning fikrlash tarzining o'ziga xos xususiyatlarini, voqealar bilan o'zaro bog'liqligini aniqlash uchun ong va aqlni tahlil qilish sifatida nutqning ta'rifi katta ahamiyatga ega. Ushbu ta'riflar T. Van Deykning nutqning kognitiv nazariyasiga asoslangan bo'lib, u ma'lum nutqiy vaziyatda axborotni idrok etish, birinchi navbatda, ma'ruza ma'nolari bilan bog'liq holda ierarxik ravishda tuzilganligini ta'kidlaydi. Shuning uchun ushbu ierarxiya ijtimoiy tuzilmalar nuqtai nazaridan aniqlanishi kerak, chunki nutq aktlari ijtimoiy o'zaro ta'sirning ajralmas qismi hisoblanadi.¹² Van Deykning nutq nazariyasining g'oyalari nutqni tahlil qilish doirasini kengaytirdi, uni jamiyatdagi o'zaro ta'sirlar modellarini kashf etishga qaratilgan samarali fanlararo yondashuvga aylantirdi. Sotsiologiyada nutqni tahlil qilish aqliy faoliyat amaliyoti sifatida rivojlanadi. Gofmanning so'zlariga ko'ra, nutq o'z pozitsiyasini saqlab qolish uchun zarur bo'lgan qo'llab-quvvatlovchi va terapevtik almashinuvda ichki o'zini ifoda etadi. O'zaro ta'sirning chuqurligi, murakkabligi va barqarorligi shaxslarning ijtimoiy harakatlarni cheklash va o'zgartirish qobiliyatiga qarab ko'rib chiqiladi.¹³ Shunday qilib, Gofman nutqni tahlil qilishda o'zaro ta'sirning gumanistik jihatlarini o'z ichiga oladi.

Tadqiqotchining intuitiv texnikasidan dialog va nutqni tahlil qilish usullari muntazam, takrorlanadigan, takrorlanadigan usullarga aylanishi kerak, chunki ular potentsial jihatdan muhim bilim qobiliyatlariga ega. Muloqot usullari nafaqat idrokda foydali bo'lishi mumkin, balki boshqarish va kelishuvlarga erishish, mehnat samaradorligini oshirish va inson kapitalidan foydalanish vositasi sifatida ham xizmat qilishi mumkin. Odamlarning ichki qobiliyatlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratishdan iborat bo'lgan kadrlar boshqaruviga moslashuvchan yondashuv - ularning

---

¹² Т. Ван Дейк Язык Познание Коммуникация. Сб. работ. Пер. с англ. М.: Прогресс, 1989. С.22-23.

¹³ Handbook of Discourse Analysis. Vol. 1 Disciplines of Discourse. Ed. Teun van Dijk. London, N-Y.1985. С.175.

samarali amaliyotni¹⁴ ta'minlashga qo'shgan hissasi ham dialog usullari bilan ta'minlanadi. Ishga bo'lgan munosabat bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ijodkorlikdan foydalanadigan, o'zini namoyon qilishga imkon beradigan, quvonchli va oson, shuning uchun samarali ish. Shuning uchun, ushbu usullarning maqsadlaridan biri ishchilarning individual-aqliy "dasturlash" ning tashkiliy bilan mos kelish darajasini aniqlashdir. Bunday bilimlarni mulohaza yuritish oqimida insonning sub'ektiv dunyosini to'liq tavsiflovchi muhimni ta'kidlaydigan dialog va nutqni tahlil qilish usullari yordamida olish mumkin.

Dialog va nutqning tahlil usullari muntazam, muntazam, takrorlanadigan usullarga aylanishi uchun ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish texnologiyalarini ishlab chiqish zarur. sotsiologik ma'lumotlarni tahlil qilishda hukmronlik qiladigan statistik usullar har doim ham inson va jamiyatning ongli faoliyati kabi murakkab tizimlar uchun muammolarni hal qilish uchun mos kelavermaydi. Sotsiologik tadqiqotlar uchun sifatli metodologiyani ishlab chiqish ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish uchun axborot texnologiyalarini takomillashtirishni talab qiladi. Ma'lumotlar bazalarida yashiringan modellar va munosabatlarni topish uchun ishlab chiqilgan va qo'llanilayotgan sun'iy neyron tarmoqlariga asoslangan ma'lumotlarni qazib olishning eng yangi texnologiyalari odamlarning sub'ektiv dunyosi haqidagi bilimlarni chuqurlashtirmoqda. Ma'lumotlarni qazib olish - bu insonning aqliy faoliyati, ma'no va qaror qabul qilish jarayonlarini ochib beradigan vositalar (algoritmlar) to'plamidir. Bilishning yangi ustuvor yo'nalishlariga muvofiq, bir xil tanlov mezonlari bo'lmagan, turli xil sifatdagi ma'lumotlarni sintez qilish zarur bo'lgan va talqin qilishda qiyinchiliklar mavjud bo'lgan ma'naviy jarayonlarni tahlil qilish bilan bog'liq ravishda informatikani rivojlantirish kerak. Faoliyat ma'nosini shakllantirishning yashirin, yashirin jarayonlarini, ijtimoiy integratsiya usullarini ishlab chiqishni, statistik jihatdan aniqlanmaydigan ratsionallik turlarini ochib beradigan algoritmlar zarur. Intellektual usullar tashqi ijtimoiy sharoitlarni ichki, mantiqiy bog'liq tushunchalarga, individual

---

¹⁴ Армстронг М. Стратегическое управление человеческими ресурсами. М. , ИНФА, 2002. С. 43.

fikrlar, tajribalar va qarashlarning sintezi sifatida o'tish usullarini ko'paytirishga yordam beradi.

3.3 Axborotni tizimli tahlil qilish metodlari

Nazariy qismi birinchi bosqich bo'lgan dasturni tayyorlash, obyektning tashqi aniqlanishini tahlil qilishni o'z ichiga oladi; keyin obyektning ichki aniqlanishini tahlil qilish. Shu tufayli, o'rganilayotgan jarayon belgilari empirik darajada aniqlanadi va o'rganilayotgan obyektning ushbu belgilarining ko'rsatkichlari ichki va tashqi omillarning yaxlitligida quriladi. Obyektni tizim tahlili usullari obyektning ishlashi va rivojlanishining asoslari, shartlari, omillarini tanlashdan kelib chiqadi. O'rganilayotgan jarayonning asoslari olingan shartlarni, munosabatlar, boshqarish usullari, tashkil etish yoki faoliyatning mazmuni yoki tarkibi bo'lgan olingan ma'lumotlarni tizimlashtirish printsiplari bo'lib xizmat qiladi.

Sotsiologik tadqiqotda ma'lumotlarni tahlil qilishning 2 ta vazifasi mavjud: 1- yangi bilimlarni olish va 2-farazlarni sinash uchun o'rganilayotgan obyekt sifatini aniqlash. Obyektni tizimni tahlil qilish usullari o'rganishdagi qiziqish xususiyatlariga qarab bir o'lchovli, ko'p o'lchovli va murakkabdir. Dastlab, atribut maydonini qurish va usulning rasmiy apparatini tanlash amalga oshiriladi. Uslublarni ishlab chiqish bosqichlari quyidagilardan iborat: uslubning kontseptual sxemasini tuzish, xususiyatlarini rivojlantirish, bu hodisani tushuntirishga imkon beradi, xususiyatlarni aniqlash uchun asoslarni operativlashtirish, xususiyatlar makonini qurish va usulning rasmiy apparatini tanlash. Usulning asosini faoliyatning shakllari, maqsadlari yoki faoliyati tuzilishi bo'lgan tizim elementlarini tizimlashtirish printsiplari tashkil etadi. Obyektni tizim tahlil usullari quyidagilardir: guruhlash, tasniflash, taksonomiya, tabaqalash, tipologiya.

Tasnifi

Tasniflash - bu elementlarni bir hil aloqalarni o'rnatadigan xususiyati asosida guruhlariga taqsimlash, masalan, bir o'lchovli tasnif: ijtimoiy guruhlar, monoteistik dinlar va boshqalar.

Ma'lumotlarni tahlil qilish usullarining ikkita vazifasi sifatida yangi bilimlarni olish va ma'lumotlar sifatini baholash. Tasniflash - obyektlarni bir hil aloqalarni o'rnatadigan xususiyati asosida guruhlarga taqsimlash, masalan, ijtimoiy guruhlar, monoteistik dinlar va boshqalar. Hodisalar klassi hodisalar guruhiga xos xususiyat sifatida, tizim elementlarini ma'lum bir sifatga berish. O'rganilayotgan obyekt sinflarga bo'linadigan asosni, keyin belgilarni, xususiyatlarni taqsimlash. Tasnif bir o'lchovli, ko'p o'lchovli va ierarxikdir.

Bir o'lchovli tasnifga misol sifatida huquq va erkinliklar darajasiga qarab jamiyat turlarini tasniflash mumkin. Bu jamiyatning ochiq va yopiq turlarga bo'linishi. Ochiq jamiyat - bu o'z muammolarini yashirishni emas, balki ularni ochiqchasiga muhokama qiladigan, ularni jamoatchilikka etkazadigan, ushbu muammolarni hal qilish uchun mutaxassislarni jalb qiladigan, echimlarni birgalikda ishlab chiqadigan jamiyat. Bu matbuot erkinligi, fikrlari, diniy e'tiqodlari, barcha milliy, etnik jamoalar va ozchiliklar, erkaklar va ayollar, qariyalar va yoshlarning tengligi va boshqalar. Bu moliya va foyda shaffofligi, davlat mablag'larini sarflash. Bular mamlakatga kirish va chiqish huquqlari va boshqa ko'p narsalar. Yopiq jamiyat - bu barcha inson huquqlarining buzilishi, ijtimoiy hayotning ijobiy tomonlarini bo'rttirib ko'rsatish va olib borilayotgan siyosatning salbiy oqibatlarini yashirishdir. Bu ma'lumotni yashirish yoki ma'lumotlarning faqat bir qismini ochiq qilishdir. Jamiyatning yopiq tizimining sababi jamiyatni beqarorlashtirishni istamasligi, jamiyatni yot, asosial xulq-atvor standartlaridan himoya qilish istagi, buzg'unchi g'oyalar va axloqsiz hayot tamoyillarining kirib borishi va bu o'zining ijobiy tomonlariga ega. SSSR jamiyatning shunday tizimi edi. Ammo ma'lumotni yashirish zararli bo'lishi mumkin. mish-mishlarni, tashvishlarni keltirib chiqaradi va hozirda Internet davrida bu mumkin emas.

Guruhlash - bu o'rganish davomida olingan ma'lumotlarning ixcham tavsifi, variatsion qatorlarni qurish, parametrlarni hisoblash va jadvallarni tuzish. Bu ijtimoiy hodisalar va tarkibiy o'zgarishlarning tuzilishini aniqlash uchun taqsimot qatorlarini qurish; obyektning o'zaro bog'liqligi va o'zaro bog'liqligi, hodisalar va ularning

belgilari o'rtasidagi bog'liqlik va bog'liqlik. Guruhlash vazifalari sifatida o'rganilayotgan hodisalarning turlarini aniqlash. Guruhlashning maqsadi ijtimoiy hodisalarning umumlashtirilgan parametrlari va koeffitsientlarini topishdir. Mavzu bo'yicha tipologik, tarkibiy va tahliliy guruhlar mavjud. Tahlil darajasiga ko'ra birlamchi va ikkilamchi bor. Birlamchi - bu olingan ma'lumotlarni tizimlashtirish, ikkilamchi - taqqoslash, dastlabki ma'lumotlarni o'lchash. Guruhlash - bu o'rganilayotgan obyekt birliklarini o'rganilayotgan jarayonlar uchun zarur bo'lgan xususiyatlarga ko'ra bir hil guruhlariga taqsimlash. Grupplarning olingan ma'lumotlarni ko'rinadigan qiladi va empirik ma'lumotlar yig'ilgandan keyingi birinchi protsedura hisoblanadi. Xususiyatlarning statistik, tartiblangan, variatsion qatorlari tuzilgan. Statistik qator - bu kuzatuv birliklarini bitta atribut bo'yicha guruhlash natijasidir.

Reytinglar qatori - xususiyatlarni oshirish yoki kamaytirish orqali ma'lumotlarni tizimlashtirish.

Variantlar qatori - bu o'rganilayotgan populyatsiyada yuzaga keladigan belgining o'zgaruvchan qiymatlarini tizimlashtirish.

O'rganilgan xususiyatlarning har biri uchun jadvallar tuziladi: guruhli, oddiy, kombinatsion. Oddiy - miqdoriy yoki sifat xususiyatiga ega bo'lgan kuzatuv birliklari ro'yxati. Bir atributga asoslangan guruh va ikki yoki undan ortiq atribut bo'yicha kombinatsion.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar ro'yxati

1. Малахов В.А. Группировка социологической информации. Социс 1989 №2.

2. Татарова Г.Г. Использование методов многомерной классификации для типологического анализа социальных явлений. //Математические методы анализа и интерпретации социологических данных.

3. Типология и классификация в социологических исследованиях. М., Наука, 1982.

4. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. М., Добросвет, 1998.

Nazorat savollari

1. Ilmiy tadqiqotlardagi analitik va sintetik yondashuvlar nima?
2. Ma'lumotlarni tizimli tahlil qilish metodi orqali qanday masalalar hal etiladi?
3. Guruhlash nima, guruhlashdan maqsad nima?

3.4 Tizimli yondashuvning ma'lumot to'plash, va tahlil qilish metodlari

Deyarli har bir sotsiologik tadqiqotda tipologizatsiya, ijtimoiy voqelikni bilishning tipologik usulini qo'llash muammosi paydo bo'ladi. Tipologik tahlil - bu ijtimoiy ahamiyatga ega, ichki bir hil, bir-biridan sifat jihatidan turlarini shakllantiruvchi xususiyatlar bilan ajralib turadigan, tabiati turlicha bo'lgan, har xil turdagi hodisalarni tashuvchisi sifatida talqin qilinadigan obyektlar guruhidan sifat jihatidan farq qilishga imkon beradigan murakkab ijtimoiy obyektlarni o'rganish usullarining to'plamidir.

Tipologiya - bu umumlashtirilgan modellar yordamida ularning eng muhim xususiyatlarining umumiyliги asosida elementlarning guruhlanishi. Tipologiya ideallashtirilgan model yoki tur (ideal yoki konstruktiv) yordamida ma'lum xususiyatlarga ega bo'lgan buyurtma qilingan va tizimlashtirilgan guruhlariga obyektlarning o'rganilayotgan to'plamini ajratishga qaratilgan ilmiy bilim usuli sifatida. Tipologiyani ularni qurish tartiblariga ko'ra ajratish: morfologik va strukturaviy (statik); protsessual (dinamik); genetik; qiyosiy tarixiy. Tipologik tahlil tipologiya obyekti, xususiyatlarini turlarning xarakteristikasi sifatida ajratishdan boshlanadi, keyin tipologiyaning asosini tanlash (ya'ni, bir xil turdagi va xilma-xillik xususiyatlarini aniqlash), tip hosil qiluvchi xususiyatlarning xususiyatlarini tahlil qilish), tipologiyaning rasmiy apparatini tanlash mavjud. Tipologiyaning asosini qaysi predmetlarni bir xil turga kiritish mumkin va qaysilarini iloji yo'qligini aniqlash uchun asosli zaruriy shartlar to'plami tashkil etadi. Tur - bu o'rganishda zarur bo'lgan xususiyatlarga ko'ra obyektning turli xil xususiyatlarini umumlashtiruvchi ko'rsatkichi. Rasmiylashtirish - bu o'rganilayotgan obyekt sifatlarini miqdorini aniqlash uchun obyektlarni bir hil guruhlariga bo'lish uchun ishlatiladigan har qanday

usulning protsedurasi. Masalan, "madaniyatli shaxs" tushunchasi bo'yicha yoshlarning g'oyalari o'rganishda quyidagi tarkibiy qismlar ajratib ko'rsatildi: aloqa madaniyati; boshqalarga munosabat; xulq-atvor tamoyillari; shaxsiy fazilatlar va ularning har biri uchun respondentlarning javoblari umumiylik (tipiklik) printsipligiga muvofiq umumlashtirildi. Madaniyatli kishining eng tipik namoyishlari 1. shaxsiy fazilatlar (xushmuomalalik, yaxshi nasl-nasab, aql, odob-axloq) bo'lib chiqdi; 2-o'rinda boshqalarga bo'lgan munosabat (o'zaro yordam, ehtiyotkorlik, boshqalarning huquqlarini buzmaslik); va 3-o'rinda muomala madaniyati (o'z fikringizni to'g'ri ifoda etish qobiliyati, nutq uslubi, o'z nuqtai nazariningizni tushuntirish qobiliyati).

Stratifikatsiya - bu usul sifatida munosabatlardagi ierarxiyadagi mavqelariga ko'ra bir hil guruhlarini aniqlash orqali jamiyatdagi tengsizlik darajasini aniqlashdir. Stratifikatsiya - bu odamlarning mavqei to'g'risidagi ma'lumotlarni uch yoki undan ortiq ko'rsatkichlar bo'yicha tizimlashtirish: 1) obro'-e'tibor; 2) xavfsizlik darajasi; 3) boshqarishda qatnashish darajasiga ko'ra 4). Ta'lim darajasi bo'yicha. Ushbu ma'lumotlarni statistik va matematik usullar bilan uch va undan ortiq xususiyatlar bo'yicha umumlashtirish va tabaqalanishning umumiy tizimidagi shaxslar yoki guruhlar holatining murakkab ko'rsatkichlarini keltirib chiqarish. Stratifikatsiya - bu qabul qilingan mezon bo'yicha odamlar yuqoridan yoki pastdan joylashtirilgan boshqariladigan tengsizlik tizimini aniqlash uchun metodologiya.

Tavsiya etiluvchi adabiyotlar

1. Герчиков В.И. Типологическая концепция трудовой мотивации. // Мотивация и оплата труда. 2005 №2.

2. Методология и методы социологических исследований. Под ред. Масловой М. ИС РАН, 1996.

3. Татарова Г.Г. Методология анализа данных (введение). Учебник для вузов НОТА БЕНЕ, 1999.

4. Статистические методы анализа информации в социологических исследованиях. М., Наука, 1979.

4- BOB. TIZIMLI YONDASHUV IJTIMOIIY AMALIYOTDA

4.1 IJTIMOIIY TIZIMLAR VA TIZIM OSTI BIRLIKLARI

Ijtimoiy tizimlar murakkab tuzilish bo'lib, ko'plab obyektlardan iborat bo'lib, jamiyatning tuzilishi, munosabatlariga muvofiq tabiiy ravishda birlashtirilgan. Jamiyatni tizimli tahlil qilishda jamiyatning tarkibiy tarkibiy qismlarining mohiyatini ochib berish muhimdir. Ijtimoiy tizimlarni quyi tizimlar deb ataladigan tarkibiy qismlarga bo'lish mumkin. Parsons kichik tizimlarni turli xil individual harakatlardagi sheriklarning o'zaro ta'sirlashish jarayonlari mavjudligi yoki buyurtma qilish bilan bog'liq bo'lgan harakat elementlarini tashkil etish turi sifatida belgilaydi. Ijtimoiy harakatlar boshlang'ich element sifatida, maqom funksiyalari tufayli, tashkilotning 4 darajasiga ega bo'lgan quyi tizimlarni shakllantiradi: boshlang'ich texnik, boshqaruv; institutsional, umumiy ijtimoiy. Parsons 4 ta kichik tizimni ajratib ko'rsatdi:

a /. Jamiyatning atrof-muhit sharoitlariga moslashish funksiyasini bajaradigan fizik-kimyoviy.

b /. Maqsadga erishish, maqsadlarga erishish faoliyati funksiyasini bajaradigan organik quyi tizim.

c /. "naqshni saqlash" funksiyasini bajaradigan transandantal (umumiy), ya'ni. madaniyatning ko'payishi va stressni yumshatish (tartibga solish).

g /. Harakatlar tizimi - vaziyat ta'sirida qabul qilingan, integratsiya funksiyasini bajaradigan qarorlar (qadriyatlar) bilan boshqariladigan harakat.

Ushbu quyi tizimlar o'zaro bog'liq va bir-birini belgilaydi. Biologik quyi tizim - organizm, harakat dunyosini tashkil etuvchi moddiy va ideal olamlarni, me'yorlarni, qadriyatlarni, ma'nolarni birlashtiruvchi bo'g'in bo'lib xizmat qiladi. U tanani tabiiy muhitga moslashtirish funksiyasiga ega. Bizning vaqtimizda ushbu quyi tizim tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki tabiat va insoniyat jamiyati o'rtasidagi muvozanat buzilgan. Organik tizimlar: tabiat va jamiyat o'zaro chambarchas bog'liqdir, ularning yaxlitligini namoyon qiladi. Jamiyatni yuqori tabiiy, kosmik tartibning quyi tizimi sifatida qarash mumkin. Tabiat - bizni o'rab turgan olam uning turlari va namoyon bo'lishining cheksiz xilma-xilligida tizim bo'lib, uning bir qismi -

biosfera inson va jamiyat paydo bo'lishi uchun sharoit yaratdi. Maxsus yaratilgan mehnat vositalari va vositalar yordamida tabiatga ta'sir o'tkazib, odamlar tabiat moddalari va energiyasini insonga zarur iste'mol mahsulotlarini olish uchun sarflaydilar. Shunday qilib, tabiiy muhitga sun'iy muhit qo'shildi, "insonparvarlashgan tabiat" (K. Marks), bu 19-asrdan boshlab tabiatga zarar etkazmoqda, tuproq, suv, havo va umuman iqlim o'rtasidagi mutanosiblikni buzmoqda, ular tizimli ravishda bir-biriga bog'langan va yo'q qilinishi olib keladi ekologik inqirozga.

Ekologik inqirozni faqat iqtisodiy choralar bilan hal qilish mumkin, degan fikr noto'g'ri fikr bo'ladi. Faqat insonning iqtisodiy faoliyatini emas, balki siyosiy, ma'naviy va qadriyat munosabatlarini, hayot mazmunini ham tuzatish uchun tizimli yondashuv zarur. Inson - iste'molchidan farqli o'laroq, o'ziga va tabiatga nisbatan insonparvarlik - insonparvarlikning yangi qiyofasini yaratish. Iqtisodiy, ekologik, ilmiy-texnikaviy xarakterdagi qisman choralar faqat alohida ahamiyatga ega bo'ladi va yaqinlashib kelayotgan ekologik falokat yo'lida to'siq bo'la olmaydi. "Yoki odam o'zgarishi kerak, yoki u Yer yuzidan yo'q bo'lib ketishi kerak", deb ishonishadi ko'plab zamonaviy olimlar.

Bugungi kunda tabiat inson tanasi va jamiyatining bir qismi ekanligini va yashash muhitini buzish orqali inson o'zini yo'q qilishini tushunish kerak. Tizimli yondashuv ekologik muammolarni hal qilish yo'llarini aniqlashga yordam beradi. Bu iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishdan tortib, ekologik ta'lim va odamlarni tarbiyalashgacha bo'lgan inson hayotining barcha sohalarini qamrab oladi.

-Bu, birinchidan, ishlab chiqarishni ko'kalamzorlashtirish, tabiatni tejaydigan texnologiyalar, yangi loyihalarning majburiy ekologik ekspertizasi, chiqindisiz texnologiyalarni yaratish;

-Ikkinchidan, insoniyat hayoti uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan tabiiy resurslardan, ayniqsa energiya manbalaridan (to'r, ko'mir) oqilona o'zini tiyish va ulardan foydalanish;

-Uchinchidan, energiya manbalari, shu jumladan kosmik uchun yangi, samarali, xavfsiz va maksimal darajada zararsizlikni izlash;

-To'rtinchidan, barcha mamlakatlarning tabiatni asrash uchun harakatlarini birlashtirish;

-Beshinchidan, jamiyatda ekologik ongning shakllanishi - odamlarning tabiatni teng huquqli, jonli mavjudot sifatida anglashi, u ustidan o'zi va o'ziga zarar etkazmasdan hukmronlik qila olmaydi.

Bu tizim osti birliklari bir-birlari bilan bog'liq va bir-birlarini ta'riflash uchun xizmat qiladi. Biologik tizim osti birligi harakat olamini tashkil qiluvchi material va ideal olamlar, qadriyatlar, normalar, qiymatlar orasida bog'lovchi ko'priklar vazifasini bajaradi. Tizim osti birliklar bir birlari bilan uch tomonlama aloqaga kirishishadi: madaniyat orqali, shaxsiyat orqali, va ijtimoiy institutlar orqali. Konsensus qadriyatli namunaning institutsionallashtirilishini anglatadi. Bu aloqa shaxsning orientatsiyasi, normalari, qadriyatlari, madaniyati yoki tizim nazorati orqali namoyon bo'ladi. Ijtimoiylashuv va ijtimoiy nazorat mexanizmlari hisobiga tizim o'zining barqarorligini va yaxlitligini saqlab qoladi. Parsons tizimlarning birlashishining uch elementini misol sifatida ajratib ko'rsatadi:

a/.Kimgadir nisbatan olib qaralgandagi ijtimoiy akt;

b./Maqom – rol – tashkillashuv – harakat tizim osti birligi;

c/.Harakatlanuvchi.

Buning asosida institutsional tarzda boshqariluvchi, ya'ni ishlab chiqarish va iste'mol bilan boshqariluvchi ijtimoiy rollar yotadi. Tashkillashuvning menejerial darajasi vositachilik, vositalarga egalik qilish, nazorat va kuzatish funksiyalarini bajaradi. Ikkinchi daraja bu makro-daraja bo'lib, u jamiyatni umumiy, qonuniy ijtimoiy munosabatlar va jamoaviy ong shakllari nuqtai nazaridan, ya'ni iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy munosabatlar va institutlar, va ijtimoiy ongning din, etika, estetika, fan, axloq, va endigina vujudga kela boshlagan jamoaviy ong shakli hisoblanmish ekologiya kabilar nuqtai nazaridan tahlil qiladi. T. Parsons jamoaviy tizimlarning bu tarkibiy qismlarini tizim osti birliklari deb ataydi. Tizim osti birliklari bu insonlar

orasidagi normalashtirilgan o'zaro aloqalar tizimlari hisoblanib, ular jamiyatda muhim funksiyalarning bajarilishi uchun insonlar faoliyatining tashkillashtirilishini, koordinatsiyasini va nazorat qilinishini ta'minlaydi. Jamiyatning tizim osti birliklarini aniqlashtirishga nisbatan boshqa yondashuvlar ham mavjud.

Ushbu quyi tizimlar o'zaro bog'liq va bir-birini belgilaydi. Biologik quyi tizim - organizm, harakat dunyosini tashkil etuvchi moddiy va ideal olamlarni, me'yorlarni, qadriyatlarni, ma'nolarni birlashtiruvchi bo'g'in bo'lib xizmat qiladi. U tanani tabiiy muhitga moslashtirish funktsiyasiga ega. Bizning vaqtimizda ushbu quyi tizim tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki tabiat va insoniyat jamiyati o'rtasidagi muvozanat buzilgan. Shaxsiyat quyi tizimi maqsadga erishish funktsiyasini egallab turgan maqomi va ijtimoiy rollariga muvofiq ravishda bajaradi. Bu maqsadlarni soddalashtirish, jamiyatdagi optimal o'zaro ta'sirga erishish vositasidir. Ushbu funktsiyalar ijtimoiy harakatning quyi tizimidan foydalangan holda amalga oshiriladi. Shu tufayli jamiyatning iqtisodiy, siyosiy faoliyatiga erishiladi, uning o'zini o'zi ta'minlash texnologiya va kuch ishlatish orqali ta'minlanadi. Shunday qilib, jamiyatning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy quyi tizimlari shakllanadi. Harakatlarni tartibga soluvchi sifatida madaniy quyi tizim ijtimoiy tizimda muhim o'rin tutadi. U nafaqat jamiyat yutuqlarini saqlab qolish va ko'paytirish funktsiyasiga ega, balki hayot mazmuniga ega bo'lishning ekzistensial muammosini hal qiladi.

Shaxslar va ularning harakatlari orqali quyi tizimlar va tizimlar o'rtasidagi o'zaro almashinuv jarayonlari ramziy aloqa (til, ma'lumot), madaniy me'yorlar, qadriyatlar, bilimlarni o'zlashtirish (o'zlashtirish) orqali amalga oshiriladi. Ochiq tizimlar doimo almashinish, yangilanish jarayonida. Madaniyatni saqlash va takror ishlab chiqarish uchun ijtimoiy tizimlar tomonidan funktsiyani bajarishda qadriyatlar etakchi rol o'ynaydi. Parsons quyi tizimlar o'rtasidagi 3 tomonlama aloqa haqida gapiradi: 1. normalar, qadriyatlar; 2. shaxslar ijtimoiy tuzilmaning tashuvchisi sifatida; va 3. istalgan ijtimoiy tizim turini belgilaydigan jamoaviy vakolatxonalar vazifasini bajaradigan institutlar. Ushbu kichik tizimlar ijtimoiy tizimlarning turlarini, ularning o'zini o'zi ta'minlashi yoki cheklanishlarini belgilaydi. Jamiyat o'z a'zolarining xatti-

harakatlari qanday qilib uning faoliyatiga munosib "hissa" bo'lib xizmat qilishiga ishonishi mumkin bo'lgan darajada o'zini o'zi etarli. Ammo agar a'zolarning aksariyati o'ta begonalashgan bo'lsa, unda bu jamiyatni o'zini o'zi ta'minlaydigan deb aytish mumkin emas. Va bizning davrimizda o'zini o'zi ta'minlash mezonlari jamiyat holatini, uning darajasi va rivojlanish yo'nalishlarini baholashda muhim ahamiyatga ega.

Ijtimoiy tizim "tarixiy tajriba", g'oyalar, ideallar, qadriyatlar to'plami sifatida. Ijtimoiy tizim me'yorlaridagi g'oyalarni konkretlashtirib, ularni shaxsiyat tizimiga singdirib, madaniyatni qayta ishlab chiqarish funksiyalarini bajaradi.

Subsistemalar to'rt tomonlama aloqa bilan o'zaro bog'liq: madaniyat orqali; shaxslar orqali; ijtimoiy faoliyat orqali, ijtimoiy institutlar orqali. Konsensus - bu qiymat modelini institutsionalizatsiya qilish demakdir. Ushbu bog'liqlik shaxsning yo'nalishi, me'yorlari, madaniy qadriyatlari va tizimni tartibga solish orqali namoyon bo'ladi.

O'zining ijtimoiy tizimlar nazariyasida T.Parsons ijtimoiy mexanizm kontseptsiyasini ishlab chiqadi, keyinchalik u sotsiologiyaning kontseptual-kategorik apparatida muhim o'rin egalladi. Ijtimoiy mexanizm deganda inson xulq-atvoriga kuchli ta'sir ko'rsatadigan shart-sharoitlar, omillar, hayotiy holatlar majmui tushuniladi. U shaxsiy mexanizmlarni (normalar, qadriyatlar), institutsional mexanizmlarni (qoidalar, talablar, qonunchilik), biologik mexanizmlarni (instinktlar, ehtiyojlar) ajratib ko'rsatdi. Jamiyatning quyi tizimlariga kelsak, Parsons sotsializatsiya va ijtimoiy nazorat mexanizmlarini belgilaydi, buning natijasida tizim barqarorlik va yaxlitlikni saqlaydi. Parsons tizimni birlashtirishning 4 elementini ajratib ko'rsatdi: a /. Kimgadir nisbatan ijtimoiy harakat; b / .status - rol - tashkilot - harakat quyi tizimi; s /. amal qiladi. Pastki qismida institutsional ravishda boshqariladigan ijtimoiy rollar, ya'ni. ishlab chiqarish va iste'mol tartibga solinadi. Tashkilotning boshqaruv darajasi vositachilik, mablag 'olish, nazorat va nazorat funksiyalarini bajaradi. Ikkinchi daraja - bu jamiyatni umumiy, tabiiy ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy ong shakllari nuqtai nazaridan tahlil qiladigan makro daraja:

bular iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy munosabatlar va institutlar; bu din, qonun, axloq, estetika, ilm-fan, axloq kabi ijtimoiy ongning shakllari va hozirda ekologiya kabi ijtimoiy ongning shakli shakllandi. T. Parsons ijtimoiy tizimlarning ushbu tarkibiy qismlarini ham quyi tizim deb ataydi. Subsistemalar - bu jamiyatdagi muhim funksiyalarni bajarish uchun odamlarning faoliyatini tashkil etish, muvofiqlashtirish va tartibga solishni ta'minlaydigan odamlar o'rtasidagi normallashtirilgan o'zaro ta'sir tizimlari.

Vallersteyn P. tizim osti birliklarini ajratib ko'rsatgan bo'lib, ular markaz va chekka hududlardan iborat bo'ladi, va ular iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy-madaniy va texnologik rivojlanish darajasiga ko'ra bir-birlaridan farq qiladi. BMTda jamiyatning rivojlanganlik mezoni sifatidagi insoniy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi ko'rsatkich (indeks) ishlab chiqilgan bo'lib, bu Human Development Index (HDI) deb ataladi.

S. Davidovning ta'riflashicha: «Tizimosti – tizimga nisbatan oddiy tuzilmali oraliq majmuadir» . Ammo, tizimosti asosiy tizim doirasida unga so'zsiz buysundirilgan holda mavjud bo'ladi. Shu sababli, tizimosti elementlarining tarkibiy qismlarini o'rganish butun tizim faoliyati va rivojlanish qonuniyatlarini ochib berishga ko'maklashadi.

Tizim osti birliklar bir birlari bilan uch tomonlama aloqaga kirishishadi: madaniyat orqali, shaxsiyat orqali, va ijtimoiy institutlar orqali. Konsensus qadriyatli namunaning institutsionallashtirilishini anglatadi. Bu aloqa shaxsning orientatsiyasi, normalari, qadriyatlari, madaniyati yoki tizim nazorati orqali namoyon bo'ladi. Ijtimoiylashuv va ijtimoiy nazorat mexanizmlari hisobiga tizim o'zining barqarorligini va yaxlitligini saqlab qoladi.

Buning asosida institutsional tarzda boshqariluvchi, ya'ni ishlab chiqarish va iste'mol bilan boshqariluvchi ijtimoiy rollar yotadi. Tashkillashuvning menejerial darajasi vositachilik, vositalarga egalik qilish, nazorat va kuzatish funksiyalarini bajaradi. Ikkinchi daraja bu makro-daraja bo'lib, u jamiyatni umumiy, qonuniy ijtimoiy munosabatlar va jamoaviy ong shakllari nuqtai nazaridan, ya'ni iqtisodiy,

siyosiy, ma'naviy munosabatlar va institutlar, va ijtimoiy ongning din, etika, estetika, fan, axloq, va endigina vujudga kela boshlagan jamoaviy ong shakli hisoblanmish ekologiya kabilar nuqtai nazaridan tahlil qiladi. T. Parsons jamoaviy tizimlarning bu tarkibiy qismlarini tizim osti birliklari deb ataydi. Tizim osti birliklari bu insonlar orasidagi normalashtirilgan o'zaro aloqalar tizimlari hisoblanib, ular jamiyatda muhim funksiyalarning bajarilishi uchun insonlar faoliyatining tashkillashtirilishini, koordinatsiyasini va nazorat qilinishini ta'minlaydi. Jamiyatning tizim osti birliklarini aniqlashtirishga nisbatan boshqa yondashuvlar ham mavjud. Vallerstayn P tizim osti birliklarini ajratib ko'rsatgan bo'lib, ular markaz va chekka hududlardan iborat bo'ladi, va ular iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy-madaniy va texnologik rivojlanish darajasiga ko'ra bir-birlaridan farq qiladi. BMTda jamiyatning rivojlanganlik mezon sifatidagi insoniy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi ko'rsatkich (indeks) ishlab chiqilgan bo'lib, bu Human Development Index (HDI) deb ataladi.

S. Davidovning ta'riflashicha: «Tizimosti – tizimga nisbatan oddiy tuzilmali oraliq majmuadir» . Ammo, tizimosti asosiy tizim doirasida unga so'zsiz buysundirilgan holda mavjud bo'ladi. Shu sababli, tizimosti elementlarining tarkibiy qismlarini o'rganish butun tizim faoliyati va rivojlanish qonuniyatlarini ochib berishga ko'maklashadi.

4.2. SHAXS TIZIM OSTI BIRLIGI SIFATIDA

Shaxs ijtimoiy tizimning ajralmas komponenti, muhim elementi xisoblanadi. Tuzilma va funktsiya aynan tizimning dinamik xususiyati bois birbirini to'ldiruvchi yaxlit jaraeni xosil qilishi tasdiqlandi. Ushbu tushunchalar jamiyat taraqqietini ta'minlovchi barcha komponentlar faoliyatini turli darajalarda (makro, mezo, mikro) batafsil tahlil qilish imkonini beradi. Dinamik jaraenlar jamiyat mavjudligini ta'minlaydi. Dinamika, harakat birgina tizim orqali sodir bo'ladi.

Shaxsiyat, uning sotsializatsiya natijasida olingan ijtimoiy xususiyatlari ham tizimdir. C. Kuli aks ettirgan "men" oynasi va J. Meadning "ijtimoiy boshqa" nazariyalari, Parsons shaxsiyatining roli nazariyasi shaxsiyatni aniq integral tizim sifatida ochib bermaydi. Ijtimoiy shaxsiyat xususiyatlari hissiy-emotsional dunyo,

me'yoriy-qiyamat tuzilishi va ratsionallik turi bir-biriga bog'langan va koordinatalarning ajralmas tizimini ifodalaydigan tizimni ifodalaydi. Shaxsiyat va jamiyat tizimining o'zaro ta'siri murakkab, u shaxsning o'zi tomonidan ham, jamiyat tizimi tomonidan ham, ikkinchisida tanlov imkoniyatining mavjudligi bilan belgilanadi. Qobiliyat va iste'dodlarning keng doirasiga ega bo'lgan, ammo o'z jamiyatida o'z dasturini topmagan, boshqa jamiyatda qo'llash imkoniyatlarini izlayotgan shaxslar mavjud. Agar vahshiylik tizimi va jamiyat tizimi aloqa nuqtasini topa olmasa, unda shaxsning parchalanishi sodir bo'ladi. Shaxsiyatning parchalanishi - bu hayot mazmunini yo'qotish, begonalashish va ba'zan har xil deviant harakatlar demakdir.

T. Parsons jamiyatni taraqqietini ta'minlashda to'rt elementni, ya'ni, biologik organizm, ijtimoiy organizm (tizim nuqtai nazaridan), shaxs va madaniyatning rolini alohida kursatadi. Ularning birg'biri bilan funksional bog'liqlikda harakatlanishi esa jamiyatning mavjudligini ta'minlaydi. Ushbu to'rt element ichida shaxs hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, shaxs o'z ehtiylari, qadriyatli mo'jallari bois individual hulqatvorni namoen etadi va shu orqali tizimni tartibli harakatlanishiga turtki bo'lishi mumkin. T. Parsons fikricha, «Har qanday mavjudlik tizimli faoliyat asosida barqaror ijtimoiy tuzilmani hosil qiladi»¹⁵.

Jamiyatning tobora murakkablashib borayotgan dinamikasi sotsiologiya oldiga ijtimoiy jarayonlarning o'zgaruvchanligini belgilaydigan ijtimoiy-madaniy xilma-xillikni o'rganish vazifasini qo'yadi. Integral-differentsial yondashuv yordamida inson ongi hayotining eng chuqur qatlamlari va sirlariga kirib borish mumkin. Integral-differentsial yondashuv ongning murakkab yaxlitligini inson hayotining mazmunini tashkil etuvchi harakat obyektlarining tizimli yaxlitligi bilan ziddiyatli birlikda ko'rib chiqishni anglatadi. Ong mavjud mavjudot imkoniyatlaridan oshib ketishi yoki orqada qolishi mumkin, shuning uchun u rivojlanish uchun ham manba, ham tormoz vazifasini o'taydi. Shu bilan birga, u muammolarni hal qilishning ma'lum bir shakli, usuli, usulini anglatadi. Jamiyatda u hayotning dolzarb muammolarini hal qilish

---

¹⁵ Парсонс Т. Структура социального действия. М.: Академический проект, 2000. С.86.

uchun inson tomonidan "ixtiro qilingan" printsiplar, ma'no va hayotiy munosabatlarda, fikrlash tarzida namoyon bo'ladi. Natijada, ongning barqaror qatlamlari va o'zgaruvchan, aniq va yashirin, haqiqiy va ideal harakat "vositalarini" farqlash, shuningdek, kerakli va kiruvchi oqibatlarga olib keladiganlarni aniqlash zarur.

Shaxsiyat tizim osti birligi maqsad qo'yish va u tomon intilish funksiyasini bajaradi; va buning o'zi maqsadlarni tartibga solish vositasi sifatida xizmat qiladi. Ijtimoiy tizim "tarixiy tajriba", ideal, g'oyalar, qadriyatlarining jamlanmasi sifatida namunani saqlab turish vazifasini bajaradi va bu borada u g'oyalarni moddiylashtiradi va ijtimoiy tizim normalariga aytantiradi, va ularni shaxsiyat tizimi ichiga internallashtiradi. Ijtimoiy tizimlar tizim osti birliklari: iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy umumiylik; va ijtimoiylashuv tizimlari. Bu tizim osti birliklari ijtimoiy tizimlarning turini va ularning o'z-o'zini ta'minlay olish yoki cheklanganlik darajasini belgilaydi. Jamiyatning o'z o'zini ta'minlay olish darajasi undagi a'zolarining uninf funksiya bajarishi uchun qanchalik o'z "hissalarini" qo'shishga tayyorligi bilan belgilanadi. Agar muayyan jamiyat a'zolari begonalashuv hissini tuyishayotgan bo'lsa, bunday jamiyatni o'z-o'zini ta'minlovchi jamiyat deyish mumkin emas. Xullas, bugungi kunda jamiyatning o'z-o'zini taminlash darajasi mezonlari jamiyatning holatiga baho berish jarayonida, va uning rivojlanish darajasi va yo'nalishlarini aniqlashda katta ahamiyatga ega.

Demokratiya shunday hokimiyatning siyosiy tuzumi bo'lib, unda hokimiyatga aholining katta-katta tabaqalari jalb etiladi. XX asrning ko'zga ko'ringan mutafakkirlaridan biri Erix Frommning qarashicha, hokimiyat – bu kimningdir ustidan hukmronlik qilish, kuch esa – harakat qilish qobiliyatidir. Kuchsizlik – bu mustaqil, o'z kuchiga asoslangan holda, o'z aqli bilan yashay olmaslik holatidir. Mutafakkir avtoritarizm haqida alohida to'xtalgan bo'lib, uni despotizmga yetaklovchi o'ziga xos siyosiy tuzum deb ataydi. Inson kuch-qudratga ega ekan, ya'ni o'zining ichki salohiyatlarini ro'yobga chiqarishda toki o'zida kuch topa olar, va bu borada erkinlik va shaxsiy daxlsizlik va yaxlitlikka tayanar ekan, u hokimiyatga,

birovlarining ustidan hukm o'tkazishga intilmaydi. Mutafakkir va gumanist sifatida E. Fromm shu xulosaga keldiki, mazkur inqirozning ildizlari bugungi kun industrial jamiyatida mavjud bo'lgan iqtisodiy va ma'naviy qarama-qarshiliklarga borib taqaladi. Moddiy farovonlikka, cheksiz erkinlikka, va tabiat ustidan hukmronlikka intilishga bo'lgan katta umidlar chippakka chiqdi. Insoniyat o'z-o'zini halok qilish yoqasiga kelib qoldi. Insoniyatning qutqarilishi, Erix Fromm fikricha, egalik qilishning ustum holatidan mavjud bo'lish holatiga o'tish holatida turgan ijtimoiy tuzumda radikal o'zgarishlar qilinishini talab qiladi. Bu ko'r-ko'rona va patologik darajadagi iste'moldan sog'lom iste'molga va siyosatning maksimal darajada periferiyalashtirishni nazarda tutadi. "Demokratiya – bu shunday siyosiy shart-sharoitki, u iqtisod, madaniyat va siyosat rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi, va individuallikning rivojlanishiga tamal toshi qo'yadi", - deb yozadi u.

Shaxs va uning faoliyatini tahlil qilishda tizimli yondashuv tashqi dunyo haqidagi ma'lumotlarni idrok etadigan va baholaydigan, qarorlar qabul qiladigan va qabul qilingan qarorlarga muvofiq harakat qiladigan doimiy rivojlanayotgan ko'p darajali ierarxik tizim shaklida taqdim etiladi. Shaxsiy, ichki qiziqish va motivatsiyani iqtisodiy rivojlanish ehtiyojlari bilan birlashtirish amaliyot yutuqlarini operativlashtirish va individual tajribani ratsionalizatsiya qilish orqali amalga oshiriladi. Jamiyat o'zgarishi bilan tarixiy vaziyat, shaxs doirasi, uning fazilatlari va ma'nosi o'zgaradi. Bunga muvofiq ichki va tashqi koordinatalar tizimida ustuvorliklarning ierarxizatsiyasi mavjud. Agar ijtimoiy tendentsiyalar hayotning tabiiy asoslarini: oilaviy urf-odatlar, madaniy qadriyatlar, ma'naviy va axloqiy ko'rsatmalarni buzsa, unda shaxs ichidagi kelishmovchilik ijtimoiy tomonga o'tishi mumkin. Sotsiologiyada ijtimoiy harakat sub'ektlari nafaqat alohida shaxslar, balki shaxslar eng muhim rol o'ynaydigan ijtimoiy guruhlar va jamoalardir. Masalan, siyosiy harakat sub'ektlari fuqarolar, siyosiy partiyalar, siyosiy elita, davlat, hokimiyatning turli tarmoqlari va boshqalar, va global darajada - jahon hamjamiyatida - milliy davlatlar, xalqaro tashkilotlar, masalan, BMT, YXHT, xalqaro korporatsiyalar va boshqalar. Ijtimoiy strategiyalarning haqiqiy sub'ekti bu aniq

umumiy tushuncha bilan emas, balki vazifa va manfaatlarning birligi bilan bog'langan guruhdir. Agar guruhning birligi faqat funktsional bo'lsa, unda uning faoliyatini muvozanatlash va tashkil qilish uchun yanada qat'iy qoidalar talab qilinadi. Agar guruh ichki birlikda bo'lsa, unda bu holda belgilangan standartlar qo'llaniladi. O'zbekistonda o'rta sinf hozirgi kunda rivojlanish mavzusiga aylandi. Kichik va o'rta biznes, oilaviy va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishi jamiyatni ijtimoiy takomillashtirish, aholi turmush sifatini yaxshilashga bevosita ta'sir qiladi.

Jamiyatning ongli hayoti shaxs tomonidan belgilanadi, inson qanday tanlov qilishiga qarab tashkil qilinadi va tartibga solinadi. Tashqi holatlar bilan o'zaro bog'liqlikda shaxsning tuzilishini muntazam ravishda tahlil qilish "haqiqiy ichki dunyoni, shaxsning o'zi rivojlangan, faol harakat qobiliyatlari sifatida takomillashgan natijasini aniqlaydi. Ichki mos yozuvlar koordinatalari tizimining shakllanmaganligi odamni tanqidiy emas, har qanday turga, shu jumladan salbiy ta'sirlarga moyil qiladi. Muvofiqlashtiruvchi tizimlar faoliyatning indikativ asoslari sifatida ularning mos yozuvlar nuqtalari, diqqatga sazovor joylari, o'zlarining mantiqiy mantiqlari bilan tavsiflanadi. Bu shuningdek, yangi jarayonlarga munosabatni va har doim ham tarkibiy bo'lmagan yangi narsalarni ixtiro qilishni o'z ichiga oladi. Ogohlik, bilim bu harakat emas, amaliy masalalarni qanday hal qilishni bilishingiz kerak. Insonning o'zini o'zi belgilashi hayotiy muammo bo'lib, u munosabat, hissiyotlar, qadriyatlar tizimi va koordinatali tizimni rivojlantirishdir. Ammo aql, hissiyot va ish irodasining individual yutuqlari uchun jamiyatning huquqiy, diniy, madaniy tizimlarida yashash kerak. Ichki va tashqi tizimlar o'rtasida aloqa o'rnatilishi kerak. Ichki va tashqi koordinatalar tizimini bog'laydigan tushunchalarni, vositalarni, me'yorlarni topish kerak. Bunda individual intilishlar, maqsadlar va ularning ijtimoiy amaliyotda qo'llanishi topiladi. Boshqaruv amaliyotida nizolarni siyosiy tartibga solish va oldini olishda, turli sohalarda mehnatni ilmiy tashkil etishda madaniy mexanizmlarning ahamiyati azaldan tushunib yetilgan. Aqliylikni shaxsning, guruhning, jamoaning yoki millatning ijtimoiy o'zaro ta'sir shakllarini belgilaydigan ma'naviy va aqliy apparati turi sifatida aniqlash mumkin.

Rivojlangan mamlakatlarda insonning mehnat hissasini oshirish uchun tobora ko'proq individual boshqaruv usullari qo'llaniladi. Jamiyatning haqiqiy taraqqiyoti, uning rivojlanishi nafaqat ilmiy-texnik, balki madaniy yutuqlar bilan, axloqning o'sishi, insonparvarlik qadriyatlari qiymati, insonning rivojlanishi bilan bog'liqligi aniq bo'ldi. Inson faoliyati sifatini yaxshilaydigan, ishbilarmonlik munosabatlarining samarali tuzilishini rivojlantiradigan va shaxsda sub'ektivni faollashtiradigan individual boshqaruv usullari. Aynan shu narsa unga hayotiga, o'ziga nisbatan amaliy munosabatda bo'lish imkoniyatini va qobiliyatini beradi. Shtatimizning sifatli texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari, raqobatbardoshligi, ilm-fanni talab qiladigan mahsulot eksporti bo'yicha orqada qolishi ko'p jihatdan inson kapitali - mutaxassislarning tajribasi va bilimlari, ishchilarning kontseptual mahoratining qadrsizlanishi bilan bog'liq. Ishbilarmonlik va sarmoyaviy muhitni yaxshilashga, foyda keltiradigan yangi mehnat shakllarini topish, ishbilarmonlik sub'ektlarining qobiliyatlarini, ularning ishbilarmonlik fikrlash qobiliyatlarini faollashtirish orqali samarasiz bandlikni kamaytirishga qaratilgan vakolatli boshqaruv zarur. Bunday menejment dunyoda keng tarqalib ketgan tarkibni boshqarishdir. Madaniyatning tartibga solish funksiyasi saqlanib qolgan ko'plab MDH mamlakatlarida bo'lgani kabi, O'zbekistonda ham kontentni boshqarish bu mehnat samaradorligini oshirish, korporativ madaniyatni rivojlantirish va sub'ektlarning madaniy xususiyatlariga asoslangan zamonaviy kommunikatsiya ko'nikmalarini o'zlashtirishga qodir bo'lgan innovatsion boshqaruv usuli hisoblanadi. Tarkibni boshqarish - bu odamlarning qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning samarali amaliyotni ta'minlashga qo'shgan hissasi uchun sharoit yaratish uchun moslashuvchan yondashuv. Tashkiliy strategiyalarga quyidagilar kiradi:

1. Xodimlarning kasbiy mahoratini oshirishga bo'lgan ehtiyojlarini aniqlash;
2. Ishonchni kuchaytirish, ma'lumot almashish, harakatlarni muvofiqlashtirish orqali mehnat munosabatlari sifatini oshirish.
3. Ishchilarning ichki kuchlarini ularni umumiy rivojlanish dasturi bilan birlashtirib faollashtirish.
4. Innovatsion va ishlamaydigan faoliyatni tashkil etish.

5. Ishchilarning o'ziga xos tajribasini umumlashtirish va baholash.

6. Natijada, mehnat jarayonida shaxsni va uning imkoniyatlarini rivojlantirishning tashkiliy strategiyasini ishlab chiqish.

4.3. IJTIMOY HATTI HARAKAT TIZIM OSTI BIRLIGI SIFATIDA

T. Parsons fikricha, “Har qanday mavjudlik tizimli faoliyat asosida barqaror ijtimoiy tuzilmani hosil qiladi”.¹⁶

O'zbekistonda an'analar reflektiv darajada, maqsad-ratsional turdagi g'arb modelidan farqli o'laroq, qiymat-ratsional tipdagi xulq-atvor modelini yaratdi. Ushbu modelga muvofiq, maqsadga erishish vositalari qiymatga asoslangan rangga ega bo'lishi kerak, maqsadlarning o'zi, ularga boradigan yo'llar qadriyatlar ko'rinishida ko'rinadi. Natijada menejment keyinchalik odamlar madaniyatiga asoslangan faoliyatning ma'lum bir modelidan kelib chiqqanda samarali bo'ladi. Ongli harakatlar - bu o'z mantiqiyliqi, ketma-ketligi, tashkiliyligi va yo'nalishlariga ega bo'lgan o'z taqdirini aniqlash jarayonlari bilan shartlangan shaxs bo'lish usuli. Insonning o'zini o'zi belgilashi hayotiy muammo bo'lib, u munosabat, hissiyotlar, qadriyatlar tizimi va koordinatali tizimni rivojlantirishdir. Ammo aql, hissiyot va ish irodasining individual yutuqlari uchun jamiyatning huquqiy, diniy, madaniy tizimlarida yashash kerak. Ichki va tashqi tizimlar o'rtasida aloqa o'rnatilishi kerak. Ichki va tashqi koordinatalar tizimini bog'laydigan tushunchalarni, vositalarni, me'yorlarni topish kerak. Bunda individual intilishlar, maqsadlar va ularning ijtimoiy amaliyotda qo'llanishi topiladi. Boshqaruv amaliyotida nizolarni siyosiy tartibga solish va oldini olishda, turli sohalarda mehnatni ilmiy tashkil etishda madaniy mexanizmlarning ahamiyati azaldan tushunib yetilgan. Rivojlangan mamlakatlarda inson ijodkorligini oshirish uchun tobora ko'proq individual boshqaruv usullari qo'llanilmoqda. Jamiyatning haqiqiy taraqqiyoti, uning rivojlanishi nafaqat ilmiy-texnikaviy, balki madaniy yutuqlar bilan, axloqning o'sishi, gumanistik qadriyatlarning qadri bilan, jamiyatning mehnat, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayotidagi yangi ustuvorliklar bilan bog'liqligi aniq bo'ldi. Rivojlangan mamlakatlarda inson ijodini faollashtirishga,

---

¹⁶ Парсонс Т. Структура социального действия. М.: Академический проект, 2000. С.86.

ishbilarmonlik munosabatlarning samarali tuzilishini ishlab chiqishga imkon beradigan individual boshqaruv usullari tobora ko'proq qo'llanilmoqda. Adabiyotda ta'kidlanganidek, insonda sub'ektiv narsa uning hayotiga, o'ziga amaliy munosabatda bo'lish imkoniyatini va qobiliyatini beradi.

Menejmentning maqsadi insonda sub'ektivlikni shakllantirishdir, ya'ni. ijtimoiy muhitni yaxshi tomonga o'zgartirish, salbiy tendentsiyalarga qarshi turish va inson kapitalidan to'liq foydalanish qobiliyati. Chet elda bozorni boshqarish va tashkil qilishdagi tizimli tamoyil tarmoq yondashuvidan foydalangan holda amalga oshiriladi, bu ishlab chiqarish va iste'mol o'rtasidagi doimiy axborot almashinuvi rejimida boshqaruv strategiyasini ishlab chiqish, ishchilarni iste'molchilarning hayotiy jarayonlariga kiritish va talabga mos mahsulotlarni ishlab chiqarish.

Haqiqiy hayotda ongli harakatlar ko'p qatlamli va ko'p darajali bo'ladi. Faoliyatni tahlil qilishning 4 darajasi mavjud: 1. individual va shaxsiy; 2. subyektiv-qasddan qilingan; 3. sub'ektiv-transandantal va 4. ijtimoiy. Har bir daraja o'ziga xos usul va boshqaruvlarni o'z zimmasiga oladi.

Ongli harakat - bu shaxsning ziddiyatli birligi va ongning umumiy, sezgir va oqilona, barqaror va o'zgaruvchan tuzilmalari. Dastlabki printsip ijtimoiy hayotning haqiqiy ikkiliklarini (qarama-qarshiliklarini) takrorlashdan iborat bo'lib, unda amaliyot va fikrlash sub'ektlari faoliyati quyidagicha amalga oshiriladi: loyiha, tanlab olish, baholash, ierarxizatsiya, cheklovlar, vazifa, echim vositalari, natija. Boshlang'ich obyekt - shaxsning ichki tuzilishi faoliyat asosini tashkil etadigan amaliyot vositachiligidagi ong shakllarini tahlil qilishda aniqlanadi. Borliq asoslariga tegishli bo'lgan¹⁷ madaniy o'ziga xoslik ijtimoiy hodisalarning xilma-xilligini belgilaydi. Ichki birlikni topish - bu o'zi bilan ham, atrof-muhit bilan ham ma'naviy ziddiyatlarni bartaraf etish, kelishuvga erishish. O'zgarishlar davrida axloqiy va qadriyat yo'nalishlari tizimidagi o'zgarishlar, eski, tarixiy ravishda o'rnatilgan koordinatalar tizimi va yangisi o'rtasidagi ziddiyatlar kuchaymoqda. Atrof-muhit bilan o'zaro aloqada, o'z-o'zini aks ettirish orqali, inson paydo bo'lgan muammolarni

---

¹⁷ Лотман Ю. К. Семиотика культуры. Труды по знаковым системам. Тарту, 1978.С. 14.

hal qilish, shaxsni omma bilan bog'lash yo'llarini topish uchun ichki kuchga ega bo'ladi. Loyihada ongning o'zaro bog'liq elementlari paydo bo'lgan muammolarni hal qilishda yaxlit yondashishga imkon beradigan tizimga birlashtirilgan. Aqliylikni shaxsning, guruhning, jamoaning yoki millatning ijtimoiy o'zaro ta'sir shakllarini belgilaydigan ma'naviy va aqliy apparati turi sifatida aniqlash mumkin.

Sotsiologiyada ijtimoiy harakat sub'ektlari nafaqat va shunchaki shaxslar, balki ijtimoiy guruhlar va jamoalardir, masalan, siyosiy harakat sub'ektlari - fuqarolar, siyosiy partiyalar, siyosiy elita, davlat, hokimiyatning turli tarmoqlari va boshqalar, va global darajada - dunyoda hamjamiyat - milliy davlatlar, xalqaro tashkilotlar, masalan, BMT, NATO, transmilliy korporatsiyalar va boshqalar. Ijtimoiy strategiyalarning haqiqiy sub'ekti vazifalar, manfaatlar birligi bilan bog'langan, ammo ataylab qilingan umumiy tushuncha emas. Agar guruhning birligi faqat funktsional bo'lsa, unda uning faoliyatini muvozanatlash va tashkil qilish uchun yanada qat'iy qoidalar talab qilinadi. Agar guruh ichki birlikda bo'lsa, unda bu holda belgilangan standartlar qo'llaniladi. O'zbekistonda o'rta sinf hozirgi kunda rivojlanish mavzusiga aylandi. Kichik va o'rta biznesni, oilaviy va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish jamiyatning ijtimoiy farovonligi, aholining turmush sifatini yaxshilashga bevosita ta'sir qiladi.

Ushbu tahlil ish tsiklining bosqichlariga mos kelishi kerak. Bular: a). resurslarning mavjudligi: tarqatish, almashtirish, mulk; b) ko'rsatmalarga muvofiq foydalanish, oshkoralik, nazorat qilish; v) kredit olish; javobgarlik; hisobot berish. d) moliya: daromad solig'i stavkalari, yig'imlar, jarimalar, investitsiyalar, bojxona to'lovlari. xususiy mulk va foydani himoya qilishning qonunchilik bazasi mavjudligi; huquq va erkinliklar; moliyaviy resurslarga kirish va hk. Va yakuniy bosqich - bu mehnat natijalarini belgilangan maqsad va vazifalar bilan taqqoslash; xulosa qilish, noto'g'ri hisob-kitoblarni aniqlashtirish va boshqaruv strategiyasini tuzatish. Faoliyatni tizimli tahlil qilishning pirovard maqsadi jamiyat taraqqiyotining intensiv yo'lga o'tish yo'llarini ishlab chiqishdir.

Zamonaviy jamiyatda intellektual tafakkur, ijtimoiy rivojlanishning nostandart muammolarini hal qilish uchun tasavvur qobiliyati, sezgi, mantiq tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ijtimoiy harakatlar darajasini aniqlash uchun transendensiya mezonini qo'llash mumkin. Bu shaxslar va guruhlarining intellektual va kognitiv qobiliyatlari, ma'lumotlarga egalik qilish, fikrlashning mustaqilligi, mavjud bilimlar chegarasidan chiqib ketishga va ijtimoiy muammolarning konstruktiv echimini ishlab chiqishga imkon beradigan darajadir. Bu nafaqat baholash va bilim, balki mamlakatni rivojlantirishda tobora ko'proq ulushni egallaydigan ijtimoiy muammolarni amaliy hal qilish, iqtisodiyotni intensivlashtirish, turmush darajasini oshirish, hayotning barcha sohalarini yaxshilash uchun ijtimoiy texnologiyalarni rivojlantirish usullariga egalik qilishdir.

Inson resurslarini samarali boshqarish va xodimlarning tashqi muhiti va ichki salohiyatidan maqbul foydalanish uchun menejment bo'ysunuvchilar va menejerlarning o'zaro ishonchiga muhtoj. Rahbariyat va xodimlarning o'zaro ishonchi o'zaro tushunish va kelishuv uchun asos bo'lib xizmat qiladi, motivatsiyani belgilaydi, ishni rag'batlantiradi. Buning uchun inson faoliyatini sistematik ravishda, 4 jihatni o'z ichiga olgan tashqi va ichki belgilovchi omillar birligida ko'rib chiqish zarur.

1. Haqiqiy mavzularni tanlash, bu boy manbaga ega bo'lgan guruhlar va raqamlar bo'lishi shart emas.

2. Loyihada belgilangan masalalarni ratsionallik, samaradorlik, ketma-ketlik mezonlariga muvofiq faoliyatni tashkil etish.

3. Ushbu funktsional tayinlangan munosabatlarning amaliyot sub'ektlari tajribasini oqilona tashkil etish usullariga, strategiyalarni amalga oshirish uchun operatsion vositalar va mexanizmlarning mavjudligiga muvofiqligi.

4. Ijtimoiy faoliyat mohiyatini tahlil qilish, uning turlari va shakllarini aniqlash, samaradorlik, samaradorlik va maqbullik nuqtai nazaridan baholash. Ushbu tahlil ish tsiklining bosqichlariga mos kelishi kerak. Bular: a). resurslarning mavjudligi: tarqatish, almashtirish, mulk; b) ko'rsatmalarga muvofiq foydalanish, oshkoralik, nazorat qilish; v) kredit olish; javobgarlik; hisobot berish. d) moliya: daromad solig'i

stavkalari, yig'imler, jarimalar, investitsiyalar, bojxona to'lovlari. xususiy mulk va foydani himoya qilishning qonunchilik bazasi mavjudligi; huquq va erkinliklar; moliyaviy resurslardan foydalanish va h.k. Va yakuniy bosqich - bu belgilangan natijalar va maqsadlar bilan taqqoslaganda mehnat natijalarini baholash; xulosa qilish, noto'g'ri hisob-kitoblarni aniqlashtirish va boshqaruv strategiyasini tuzatish. Faoliyatni tizimli tahlil qilishning yakuniy maqsadi jamiyat hayoti va faoliyatining yangi darajasiga o'tish yo'llarini ishlab chiqishdir.

Zamonaviy jamiyatda intellektual tafakkur, ijtimoiy rivojlanishning nostandart muammolarini hal qilish uchun tasavvur qobiliyati, sezgi, mantiq tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ijtimoiy harakatlar darajasini aniqlash uchun transendendensiya mezonini qo'llash mumkin. Bu shaxslar va guruhlarning intellektual va kognitiv qobiliyatlari, ma'lumotlarga egalik qilish, fikrlashning mustaqilligi, mavjud bilimlar chegarasidan chiqib ketishga va ijtimoiy muammolarning konstruktiv echimini ishlab chiqishga imkon beradigan darajadir. Bu nafaqat baholash va bilim, balki mamlakatni rivojlantirishda tobora ko'proq ulushni egallaydigan ijtimoiy muammolarni amaliy hal qilish, iqtisodiyotni intensivlashtirish, turmush darajasini oshirish, hayotning barcha sohalarini yaxshilash uchun ijtimoiy texnologiyalarni rivojlantirish usullariga egalik qilishdir.

4.4. JAMIYAT RIVOJIDA TIZIMLI BOSHQARUV

Globalashuv insoniyat taraqqiyotining asosiy omiliga aylanmoqda. Globalashuv - bu xalqlar va xalqlar o'rtasidagi yaqinlashishning tarixiy jarayoni bo'lib, ular o'rtasida an'anaviy chegaralar o'chirilib, insoniyat yagona tizimga aylanib bormoqda. Jahon tizimiga hozirgi vaqtda sayyorada mavjud bo'lgan barcha mamlakatlar kiradi. Texnogenlik, individualizm, rasmiy ratsionallik va madaniyat bilan uzilish G'arb tsivilizatsiyasiga xosdir. Sivilizatsiya ijtimoiy tizimlarning birlashuvi sodir bo'lgan insoniyat jamiyatining global darajasini aks ettiradi. XXI asr tsivilizatsiyasining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: transmilliy korporatsiyalarning rivojlanishi, ommaviy axborot va kommunikatsiyalarning zamonaviy va universal tizimining paydo bo'lishi, rivojlanishning ko'p qutbliligini

mustahkamlash. Zamonaviy tsivilizatsiya - bu ko'plab tsivilizatsiyalar. Simmel, Spengler, Yaspers Evropa tsivilizatsiyasiga madaniyat chegaralaridan chiqib ketishning o'ziga xos xususiyatini beradi, u madaniyat bo'lishni to'xtatdi. Bu aql-idrok uchun emas, balki aniq hisoblash asosida harakat qilish uchun ratsionallik (fan, texnika) tamoyillarining inqirozidir. Ushbu sanoat tipidagi tsivilizatsiya harbiy-texnogen tsivilizatsiya shaklini oldi. Insoniyat qo'rquv, zo'riqish va xavotirni boshdan kechiradigan juda ko'p qurollar mavjud. Ushbu turdagi ijtimoiy tizim tabiatga, inson va madaniyatning rivojlanishiga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishning ma'naviy-axloqiy qadriyatlariga qarshi turadi. Politsentrizm - bu ko'plab istiqbolli rivojlanish modellari, alternatalari, ijtimoiy barqarorlik, iqtisodiy o'sish, totuvlik va hamkorlikka erishish yo'nalishlari va usullarining paydo bo'lishi. Evrosentrizmni maqsadlar, loyihalar va ijtimoiy tizimlarni takomillashtirish yo'llarining madaniy plyuralizmi egallaydi. Ushbu jarayonning markazida yangi qadriyatlar va progressiv rivojlanish mezonlari mavjud. Sharq va G'arb tsivilizatsiyalari iqtisodiy tuzilishi va madaniyati, hayot ma'nosini, adolatni, taqdirni, mehnat va bo'sh vaqt rolini aniq anglashi bilan ajralib turadi.

Hozirgi vaqtda inson va ijtimoiy kapital birinchi o'rinda turadi. Inson kapitali - bu kasbiy, mehnat, ijtimoiy va boshqa faoliyat turlarida qiymatga ega bo'lgan insonning tajribasi, bilimi, malakasi. Ijtimoiy kapital - insonparvarlik, g'amxo'rlik, mehr-oqibat, o'zaro yordam va hayotda qo'llab-quvvatlash, bu kasb, mehnat, ijtimoiy va boshqa faoliyat turlarida ham ahamiyatga ega. Sivilizatsiya tushunchasini madaniyat tushunchasidan ajratish kerak. Sivilizatsiya (civilis) jamiyatning moddiy va ma'naviy yutuqlari to'plamidir, bu har doim ham insoniyat manfaatlarini yo'lida ishlatilmaydi. Ushbu kontseptsiyaning asosiy farqi shundaki, madaniyat insonning yashash uchun tabiiy ehtiyojlarini aks ettirish, hayotni tartibga soluvchi asos sifatida o'z-o'zini saqlab qolish sifatida paydo bo'ladi. Bu insonning ijodiy kuchlari va qobiliyatlarini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyati, tabiat va jamiyat bilan insonning o'ziga xos birligining ifodasidir. Globallashtirish - bu turli xil madaniyatlarni umumiy majburiy, xalqaro qoidalar, konvensiyalar va bitimlar institutlari asosida

birlashtirish istagi. G'arb jamiyatining ongi va dunyoqarashining haqiqiy inqirozi birinchi navbatda hayotning barcha sohalarida uning faoliyatining maqsadlari va ko'rsatmalarini belgilaydigan qadriyatlar va ideallar tizimida namoyon bo'ladi. Iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish, oqilona boshqarish, noto'g'ri boshqaruvni yo'q qilish, korrupsiya oqilona turmush tarzining yangi tushunchalari va qadriyatlarini, insonning isrofgarchilik, "maqomi" ehtiyojlaridan - barqaror rivojlanish uchun resurslarni tejash va ulardan oqilona foydalanishda ehtiyojlarni oqilona qondirishga olib keladi. Turli jamiyatlarda va ularning rivojlanishining turli bosqichlarida qadriyatlarning o'zgarishi doimiy ravishda evolyutsion rejimda davom etadi, ammo jamiyat rivojlanishining muhim bosqichlarida ham miqyosi, ham mazmuni jihatidan umumiy (universal), bir qadriyatlar tizimidan boshqasiga sifat jihatidan yangi o'zgarish mavjud. Aynan shunday davrda dunyo bugun kirib keldi va shu sharoitda "jamiyat - atrof-muhit" tizimida ham, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy o'zaro ta'sirlar tizimida ham ijtimoiy rivojlanish qadriyatlarini qayta ko'rib chiqish zarur. Axborot jamiyati sivilizatsiyaning yangi turi. E. Tofflarning fikriga ko'ra, printsiplar sanoat jamiyatiga qarama-qarshi tomonga o'zgarib bormoqda: individualizatsiya uchun standartlashtirish; ko'p qirrali ixtisoslashuv; asinxroniyaga sinxronizatsiya qilish; optimallashtirish uchun maksimalizatsiya.¹⁸ Stratifikatsiyaning mulkka emas, balki bilimga, aqlga va yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi versiyasini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kun jamiyatida globallashtirish jarayonida koordinatsiya, subordinatsiya, kooperatsiya va hamkorlik ijtimoiy munosabatlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ular yordamida jamiyat iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanishda o'z maqsadlariga erishmoqda. BMT global xalqaro dasturining ayrim maqsadlari: - bolalar o'limini, ochlikni, kasalliklarni, ishsizlikni, jinoyatchilikni kamaytirish;

- ishlab chiqarish samaradorligini, demokratiya, ayollar teng huquqligini oshirish va natijada insoniyat taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga erishish. (Millenium Development Goals). Axborotlashgan jamiyatda eng muhimi axborot, unga egalik

---

¹⁸ Тоффлер Э. Третья волна. М., АСТ, 1999.

qilish va boshqara olish qobiliyatidir. Mutaxassislarning fikricha, xozirda axborot mahsulotlariga sarflangan har bir dollar, yeqilg'i-energetika sohasiga sarmona qilingan bir dollarga ko'ra bir necha barobar foyda berar ekan. Axborotlashuv jaraeni jamiyatdagi iqtisodiy xamda ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Tizimli yondashuv – bilish faoliyatining universal mexanizmi, chunki, istalغان hodisa tizim sifatida olib qaralishi mumkin, biroq barcha ilmiy tahlil obyektlari ham bunga muhtojlik sezavermaydi. Tizimli yondashuv murakkab dinamik birliklarni bilish va konstruksiyalashda muhim ahamiyatga ega.

Jamiyatdagi boshqaruv va aloqa jaraenlari texnik vositalar orqali axborotni uzatish, saqlash, qayta ishlash yerdamida amalga oshiriladi. Yangi tizim bir vaqtda lokal (mahaliy) va global (umumbashariy) darajada rivojlanadi. Tovar o'rniga axborot ijodiy kuchlar va izlanishlarning turtqisi sifatida qabul qilindi. Chunki, insonlarni doimiy ravishda komp'yuter bilan muoamalada bo'lishlari ularni global axborot fazosida o'zlarini qanday tutishga o'rgatadi. Bu mehnat faoliyati, haet tarzi va madaniyat mohiyatini printsipal tarzda o'zgartiradi. Ushbu tamoyillarga tayangan jamiyat o'zining yanada sog'lomligi, aql idorki va haetbaxshligi, tartibli va demokratlashganligi bilan ajralib turadi. Axborotlashgan jamiyatda eng muhimi ahborot, unga egalik qilish va boshqara olish qobiliyatidir.

4.5. Axborotlashgan jamiyat tizimining shakllanishi

Jamiyatni axborotlashtirish jarayonlari insonlarning bo'sh vaqtlaridan unumli foydalanish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, ulardagi ijtimoiylashuv jarayonlarini tezashtiradi, yangi qadriyatlar shakllanadi, va unga ko'ra har bir kishining muvaffaqiyati uning ichki dunyosi rivojlanishining natijasi bo'lishi muqarrar degan fikr inkor etiladi. Natijada mulkka emas, balki bilimlar va intellektga asoslangan yangi ijtimoiy tabaqalanish ko'rinishi yuzaga keladi. Ko'pchilik tadqiqotchilar yangi sivilizatsiyaga o'tishning asosi sifatida mohiyatan ijtimoiy hisoblangan industrial texnologiyalarni axborot texnologiyalariga almashtirishni ko'rsatishadi. Karl Popper aytib o'tganidek, "ijtimoiy texnologiya – bu nazariy xulosalarni ijtimoiy ta'sir vositalari va metodlarini ishlab chiqish uchun qo'llash vositasidir". Ijtimoiy

texnologiyalarning asosiy xususiyatlariga: ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarga erishish qobiliyati; tipik o'zaro aloqador protseduralar va operatsiyalarni keltira olish; ularni muayyan obyekt yoki jarayonning o'ziga xos xususiyatlari bilan moslashtirish. Axborot esa bu bilim yaratish, to'plash, va ishlatish texnologiyalarining mahsulidir. 1990-yillarda M. Kastels tomonidan axborot sivilizatsiyasining iqtisodiy va ijtimoiy tizimlarini tadqiq etilishi yakunlangan. Mamlakatimizda axborotlashuv jarayonlari tobora keng miqyos kasb etmoqda, va axborot texnologiyalariga asoslangan ulkan shaxslararo va tadbirkorlik tarmoqlari o'z faoliyatini boshlamoqda. Information jihatdan rivojlangan mamlakatlarda World Wide Web, Internet, va Sun'iy intellekt (Artificial Intelligence - AI) tizimlarini birlashtiruvchi Web-Intelligence (WI) rivojlanmoqda. Knowledge Grid Intelligence bugungi kunda ma'lumotlarni saqlash, almashish va tahlil qilish hamda modellashtirishning eng zamonaviy va innovatsion texnologiyasi hisoblanadi. Biroq, bu borada jamiyatimiz ancha orqada qolmoqda. Qog'ozsiz ishlar muammosini hal etishning eng maqbul usullaridan biri bu u yoki bu faoliyat sohasiga doir bo'lgan u yoki bu masalalarni inson ishtirokida hal etish qobiliyatiga ega bo'lgan elektron hisoblash mashinalari (EHM) asosida ishlab chiqilgan muammoga yo'naltirilgan dasturiy kompleksni o'z ichiga oluvchi avtomatlashtirilgan ishchi o'rinlarini yaratish hisoblanadi. Avtomatlashtirilgan ishchi o'rinlari axborotni kiritish va chiqarish, aks ettirish, tahrirlash, qayta ishlash va tahlil qilish imkonini beradi. Avtomatlashtirilgan ishchi o'rinlari o'ziga xos shaxsiy laboratoriya bo'lib, u kasbiy, ilmiy, ijtimoiy va boshqa masalalarni qisqa muddatlarda professional saviyada hal etish imkoniyatini beradi. Shaxsiy kompyuterlar axborot resurslarini nafaqat yirik axborot markazlariga, balki foydalanuvchilarning ish o'rinlariga ham yetkazib berish qobiliyatiga egadir.

Bu muammoning muhim jihatlaridan biri shuki, tadqiqotchi va kompyuter orasida oraliq mutaxassislar tabaqasi mavjud emasdir. Bu hol mutaxassislar va ularni oliy ta'lim muassasalarida tayyorgarlik ko'rishlari jarayoniga yangicha talablar qo'yadi. Axborot texnologiyalarining qo'llanilishining yana bir muhim sohasi bu muayyan kompyuter metodikalari, standartlashtirilgan blankalar va anketalarni

yaratish sohasidir. Bunga misol uchun sotsiologlarning shaxsning jamoaviy baholashi metodikasini (SHJB) keltirish mumkin.

Axborot texnologiyalarining sotsiologiyada qo'llanilishining yana bir asosiy zamonaviy tendensiyasi bu kasbiy faoliyat sohasidagi bir xil ishlarni kompyuterlashtirilgan va avtomatlashtirilgan tizimlarga o'tkazish va uning tarkibiy jihatlarini kompyuterlar nazoratiga o'tkazishdir. Bu yerda gap obyektlarni tadqiq etishning mantiqiy-lingvistik metodlaridan foydalanuvchi formal matematik modellarini o'rniga qo'llaniluvchi yangi axborot texnologiyalarini qo'llashdir. Ish siklining barcha elementlarida katta o'zgarishlarga olib kelish imkoniyatiga ega bo'lgan yangi sun'iy intellekt tizimlari (ekspert tizimlari, ma'lumotlar bazalari) barpo etilmoqda. Yangi intellektual axborot texnologiyalari o'rganilayotgan obyekt haqidagi mavhum konseptual bilimlarni obyektivlashtirish va vizuallashtirish imkonini beradi. Aynan shu asosda yuqori aniqlik, tahliliylik va konstruktivlik bilan ajralib turuvchi yangi tafakkur tarzi shakllanadi.

Axborot texnologiyalari iqtisodiyotni rivojlantirish uchun kuchli turtki berdi. Bu esa tarmoq iqtisodiy jarayonlarning huquqiy asoslarini tartibga solish zaruriyatini yuzaga keltirdi. Tarmoq huquqi – bu shunday huquq turi bo'lib, u mamlakatdagi axborot-kommunikativ texnologiyalar, tarmoq munosabatlari va strukturalarini tartibga solish uchun ishlab chiqarilgan. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyalarini muvaffaqiyatli amaliyotga joriy etishning eng muhim sharti bu hukumat faoliyatining shaffofligini ta'minlash, davlat organlari faoliyatini nazorat qilish va baholashning yanada samaraliroq tizimlarini ishlab chiqish va mazkur axborotning aholining barcha tabaqalariga yetib borishini ta'minlashdir. Bu esa zaruriy "aloqa zanjiri"ni yaratish imkonini beradi.

O'zbekistonda qabul qilingan Harakatlar strategiyasi faqatgina xalq bilan faol muloqot bilangina amalga oshirilishi mumkin, va bu borada u aloqa zanjiri hosil qilishning ancha samarali metodi hisoblanadi. XX asrda davlat taraqqiyoti va uning kuchi davlatning iqtisodiy ko'rsatkichlari bilan o'lchangan bo'lsa, bugungi kunga kelib insonlarni iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan farovonligini ta'minlovchi

ko'rsatkichlarga alohida e'tibor qaratilmoqda. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, "hayot sifati" ni ko'rsatuvchi asosiy omil bu insonlar oldida tuyrgan tanlovlarning miqdori, shuningdek, bu muqobillar orasida tanlov qobiliyatini amalga oshirish uchun insonlarda mavjud bo'lgan erkinlikdir. Muayyan jamiyatdagi hayot sifatini aniq hisoblash uchun jamoaviy qadriyatlar, madaniyat o'ziga xosliklari va insonlar dunyoqarashlari tizimi ko'rsatkichlari ishlab chiqilgan. Hayot sifati tadqiqotlarida Action Research strategiyasi ishlab chiqilgan bo'lib, bu strategiya barcha taraflarning faol va teng huquqli qatnashuvini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu strategiya muayyan harakatlar natijalariga erishish uchun tashxis, rejalashtirish va bajarish maksimal darajadagi insonlarning jalb etilishini ko'zda tutadi.

Ta'limni yangi darajaga olib chiqishda axborot texnologiyalari muhim rol o'ynaydi. Tadrijiy tarzda Bolonya tizimiga o'tayotgan O'zbekistonda oliy kasbiy ta'limning modernizatsiya qilinishi istiqbolli axborot va telekommunikatsiya texnologiyalarini va bu jarayonni ekspertiza (monitoring) qilish mexanizmlarini ishlab chiqishni ko'zda tutadi. XXI asrda mutaxassislar tayyorlash tizimi yuqori texnologiyalar rivoji, axborotlashuv va internatsionalizatsiya bilan belgilanadi. XX asrda vujudga kelgan masofaviy o'qitish tizimi XXI asrga kelib mutaxassislar tayyorlashning eng samarali va istiqbolli ko'rinishlaridan biriga aylanib qoldi. Bu tizim bizning mamlakatimizda hali keng miqyosda amaliyotga joriy qilinmagan bo'lib, bunga bir qator sabablar mavjud, asosiy sabab – bu hisoblash texnikasi bazasida axborot kommunikatsiya vositalarining yetarli darajada rivojlanish darajasiga ega emasligidir. Bugungi kunda masofaviy o'qitish shaklini oliy ta'limda joriy etish uchun keng imkoniyatlar va yetarli sharoitlar yaratilgan. Biroq, bu borada masofaviy o'qitish tizimining bugungi kun axborot texnologiyalari rivojidan ortda qolayotgani va ular taklif qilayotgan imkoniyatlardan to'laligicha foydalanishdagi oqsashlar ko'zga tashlanmoqda. Qolaversa, masofaviy o'qitish tizimiga yetarli darajada ishlab chiqilgan masofaviy ta'limni tashkil etish metodikalarining, jumladan, tuzilmaviy, metodik va tashkiliy qarorlarning mavjud emasligi ham muammoni haligacha hal etilishiga to'sqinlik qilmoqda. Masofaviy o'qitish tizimi o'z

ichiga kuchli serverlar va ish stansiyalarini, shaxsiy kompyuterlarni, kommunikatsiya vositalarini, umum-tizim va tarmoq, va dasturiy ta'minot talablariga javob beruvchi audio-video-texnikalarni mahallik va markaziy banklar tomonidan boshqariluvchi ma'lumotlar va bilimlar tizimlarini, o'quv dasturlari va nazorat hamda baholash mexanizmlarini o'z ichiga oluvchi murakkab kompleksni oladi. Masofaviy ta'lim tizimini rivojlantirish zaruriyati turli kompaniyalar va davlat tashkilotchilari ishchilarini o'qitish va qayta tayyorlashga xizmat qilayotgan ko'plab kurslar va shunga o'xshash markazlar bugungi kun talablariga javob bera olmasligi tufayli ham tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Masofaviy ta'lim tizimining o'qituvchi va talaba orasidagi muloqotning zamonaviy ko'rinishi sifatida qo'llanilishi kasbiy bilimlarni o'zlashtirish jarayoniga yanada katta miqdordagi bilimlarni jalb etish yo'li bilan ta'lim sifatini oshiradi, va axborotni yig'ish, tizimlashtirish, tahlil qilish va umumlashtirish malakalarini shakllantiradi.

Bugungi kun jamiyatida globallashtirish jarayonida koordinatsiya, subordinatsiya, va hamkorlik ijtimoiy munosabatlari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ular yordamida jamiyat iqtisodiy, siyosiy va madaniy rivojlanishda o'z maqsadlariga erishmoqda. BMT global xalqaro dasturining ayrim maqsadlari: - bolalar o'limini, ochlikni, kasalliklarni, ishsizlikni, jinoyatchilikni kamaytirish;

- ishlab chiqarish samaradorligini, demokratiya, ayollar teng huquqligini oshirish va natijada insoniyat taraqqiyotining yuqori cho'qqisiga erishish. (Millenium Development Goals).

-ijtimoiy axborot bu jamiyat tomonidan axborot texnologiyalaridan foydalanishidir;

-ijtimoiy texnik – A.Turenning fikriga ko'ra boshqaruv va investitsiya siyosatida telekommunikatsiya-axborot inqilob yuz berdi. Natijada fan va texnika yordamida yanada yangi mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyati o'sadi¹⁹.

Axborotlashgan jamiyatda axborotga ommaviy ravishda erkin va bimalol egalik imkoniyati mavjud, uning mohiyati sifatida kompyuter texnologiyasini

---

¹⁹ Tourain A. The post-industrial Society – New York, 1969.

ijtimoiy-iqtisodiy sohaning turli jixatlarida joriy etigina emas, balki butun mashinalashtirilgan axborotlashuv texnologiyalarining shakllantirish, ularni ommaviy ravishda ijtimoiy organizmga payvandlash va faoliyatning yangi turlarini paydo qilish maqsadida foydalanish hisoblanadi. Axborotlashgan jamiyat tizimi kishilik zamonaviy turmush tarzi, siesiy, ma'naviy-mafkuraviy ehtiejlarni belgilovchi omil bo'lmoqda. Axborot (lotincha – «informatio» - tushuntirmoq, baen etmoq) aslida insoniyat olamini, xodisa va voqealar oqimini anglatib jamiyat tizimini o'zgartiradi. Jamiyatdagi boshqaruv va aloqa jaraenlari texnik vositalar orqali axborotni uzatish, saqlash, qayta ishlash yerdamida amalga oshiriladi. Yangi tizim bir vaqtda lokal (mahaliy) va global (umumbashariy) darajada rivojlanadi. Tovar o'rniga axborot ijodiy kuchlar va izlanishlarning turtqisi sifatida qabul qilindi. Chunki, insonlarni doimiy ravishda komp`yuter bilan muoamalada bo'lishlari ularni global axborot fazosida o'zlarini qanday tutishga o'rgatadi. Bu mehnat faoliyati, haet tarzi va madaniyat mohiyatini printsipal tarzda o'zgartiradi. Ushbu tamoyillarga tayangan jamiyat o'zining yanada sog'lomligi, aql idorki va haetbaxshligi, tartibli va demokratlashganligi bilan ajralib turadi.

SEMINAR MASHGULOTLAR

1 Mavzu: Fanda tizimli yondashuvning shakllanishi

Seminar rejasi

1. XX asr 40yillarida fanda tizimli xarakat.
2. Tizim tushunchasi, tizim turlari.
3. K. Marks tizim nazariyasi va metodologiyasim.
4. K.Marks ta'limotida tizimlilik xususiyati ijtimoiy formatsion xususiyatida.

Tushunchalar

Tizim – bu o'zaro aloqador xamda bir-biri bilan uzviy boglangan va ma'lum tashkil etuvchi, xarakatlanuvchi bir sifatni butunlikni tashkil etuvchi elementlar yigindisidir.

Jamiyat – tizimlarning eng murakkab ko'rinishidir, unga ongli, maqsadga muvofiq faoliyat, uzini uzi tashkillashtirish, murakkab ziddiyatli struktura xususiytlari xosdir.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Давыдов А.А. Системная социология. Введение в анализ динамики социума. М., 2007.
2. Кузьмин В.П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса.
3. Парсонс Т. Системы современных обществ. М, 1998.
4. Игнатъев В.И. Системно-генетическая динамика социума. Новос., 2007.
5. Убайдуллаева .Р.Т. Системный подход в социологии. Методическое пособие Тошкент «Университет», 2008.

2 mavzu T. Parsonsning funktsional sotsial tizimi

1. T. Parsons ijtimoiy tizim nazariyasi.
2. Sotsial tizim funktsiyalari.
3. Sotsial tizimni tashkillashtirish darajalari va integratsiya mexanizmlari.
4. Sotsial tizim va sotsial tizimosti.

Tushunchalar

Funktsiyalar – bu shaxslarning tizimdagi rollari, vazifalari va o'rni.

Sotsial tizimlarni tashkillashtirish darajalari – bu jamiyat alohida sohasini elementlarning yaxlitlik yigindisi.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

- 1.Т. Парсонс О структуре социального действия. М., 1997.
- 2.Т.Парсонс Система современных обществ. М., 1998.
- 3.Д. Тернер Структура социальной теории. М., Пер. 1984.

3 mavzu Tizim va tizimli nazarialar tushunchalari

1. Tizim, element, tarkib tushunchalarni mazmuni va shakllanishi/
2. Parsons nazariyani asos, funktsiya, integratsiya tushunchalari.
3. Ijtimoiy harakat tushunchani sotsiologiya nazariyada roli.

Tushunchalar

1.Funksional tahlil – bu soxaga oid takrorlanib turuvchi standart vokea – xodisalarning aniqlash.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

- 1.Т. Парсонс О структуре социального действия. М., 1997.
- 2.Т.Парсонс Система современных обществ. М., 1998.
3. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, процедура, методы. М., 1998.

4 mavzu: Tisimli yondashuv va ijtimoiy qonunlar

- 1,Ijtimoiy tizim va ijtimoiy qonunlar,
- 2.Jamiyat dinamikasini qonunlari va o'zgarish aloqalari.
- 3.Sababiy aloqalarni aniqlash.
- 4.Funksional aloqalarni aniqlash.

5 mavzu: Sotsiologiyada majmuaviy va tizimli yondashuv

- 1.Tizimli va majmuaviy yondashuvlar: umumiy va farqli jihatlari.
- 2.A. Toynbining jamiyat tsivilizatsiya taraqqiyoti nazariyasida majmuaviy yondashuv.
- 3.Sotsiologik tadqiqotda majmuaviy belgilari.
- 4.Sotsiologik tadqiqotda majmuaviy kursatqichlarni tuzish.

Tushunchalar

Majmuaviy kursatqichlar – bu o'rganilaetgan jarayoning umumiy raqamli belgilari.

Majmuaviy yondashuv – bu barcha asosiy determinant asosida ob’ektning ichki va tashqi xususiyatini aniqlash

Tavsiya etilgan adabiyotlar

- 1.Т. Парсонс О структуре социального действия. М., 1997.
- 2.Т.Парсонс Система современных обществ. М., 1998.
- 3.Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, процедура, методы. М., 1998.

6. Mavzu: Jamiyat ijtimoiy-madaniy tizim sifatida

- 1.Zamonaviy ijtimoiy tizimlar
- 2.Ijtimoiy tizim tiplari.
- 3.Madaniyat va tsivilizatsiya.
- 4.Madaniy pluralizm rivojlanish faktor sifatida.
- 5.Madaniyatlarning suhbatlari (dialogi) jamiyatni rivojlanish usuli sifatida.

7. Mavzu: Ijtimoiy tizim va ijtimoiy struktura (tuzilish)

- 1.Sotsial tizim tushunchasi, uni turlari.
- 2.K. Marksni sotsial struktura nazariyasi.
- 3.T.Parsonsnings sotsial struktura tushunchasi.
- 4.Xozirgi zamon sotsiologiyada sotsial struktura muammosi.

Tushunchalar

Sotsial struktura bu sotsial tizim elementlari o’rtasidagi sifat jihatdan birlikka olib keluvchi mustahkam va tartibli aloqalar yigindisi.

Sotsial tizimlar strukturasi 4 elementlardan tashkil topadi: shaxslar? Sotsial xatti-xarakatlar, guruxlar, funktsiyalar.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

- 1.Р. Мертон Социальная структура и anomia. Социц №4. 1992
- 2.Комаров М.С. Социальная стратификация и социальная структура. Социс №4, 1992.
- 3.У. Аутвейт Действие, структура и философия реализма. В кн.: Социологос М.: Прогресс, 1991.

8. Mavzu: Sotsiologiyada kompleks (majmuaviy) yondashuv

1. Tizimli va majmuaviy yondashuvlar: umumiy va farqli jihatlari.

2. A. Toynbining jamiyat tsivilizatsiya taraqqiyoti nazariyasida majmuaviy yondashuv.

3. Sotsiologiya ob'ektini kompleks belgilari.

4. Sotsiologik tadqiqotda majmuaviy ko'rsatqichlari.

Tushunchalar

Majmuaviy ko'rsatqichlar – bu o'rganilayotgan jarayonning umumiy belgilari.

Sotsiologik tadqiqotda (kompleks) majmuaviy yondashuv – bu barcha asosiy determinant omillar asosida ob'ektning ichki hususiyatlarini aniqlash.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Харакатлар стратегияси асосида жадал тарраққийет ва янгилашиш сари. Тошкент: Ф. Фулом ижодий уй, 2017.

1. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996.

2. Голицин Г.А., Петров В.М. Социальная и культурная динамика: долговременные тенденции (информационный подход). М.: УРСС, 2005.

3. Хасанов У. Узбекистан в фокусе глобальной политики. Геополитические и экономические аспекты // Экономический вестник Узбекистана. – Ташкент. 2001. №4/5.

9. Tizimli yondashuv printsiplari

1. Tizim asoslarini aniqlash.

2. Tizim asoslarini turlicha ochib berish.

3. Tizim butunligini aniqlash.

4. Tizim integratsiya asoslarini ochib berish.

5. Qonuniy aloqalarni va munosabatlarni ochib berish.

Tushunchalar

Integratsiya – tarakkiyot jarayoni bo'lib, elementlarning o'zaro bogliqligiga asoslangan yaqdollik va butunlikning samarasi hisoblanadi.

Funksional differentsiatsiya – tizim elementlari tomonidan bajariladigan jarayon bo'lib, funktsiyalar doirasi kengaishi.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Давыдов А.А. Системная социология. Введение в анализ динамики социума. М., 2007.
2. Давыдов А.А. Системный подход в социологии: законы социальных систем. М., 2003.
3. Парсонс Т. Системы современных обществ. М, 1998.
4. Игнатъев В.И. Системно-генетическая динамика социума. Новос., 2007.
5. Убайдуллаева .Р.Т. Системный подход в социологии. Методическое пособие Тошкент «Университет», 2008.

10. Sotsiologik tadqiqot ob'ektini tizimli tahlili

1. Sotsiologik tadqiqot dasturini tuzishda tadqiqot ob'ektini tizimli tahlili.
2. Sotsiologik tadqiqot ob'ektini tizimli tahlil qilish bosqichlari.
3. O'rganilayotgan jarayonining belgilarni tuzish.
4. Sotsiologik ma'lumotlarni tizimli umumlashtirish.

Tushunchalar

Tizimning optimalligi bu tashkilot o'z oldiga qo'ygan maqsadiga yuqori daragada erishish uchun mehnatni to'g'ri tashkillashtirish va resurslarni taqsimlash.

Vazifalarning o'zaro bogliqligi – bu mehnat jarayoninig aloqasi, ishlab chiqarish umumdorligining tashkilot bo'limlarning faoliyati natijalariga bogliqligidir.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Молчанов В.И. Системный анализ социологической информации. М., Наука, 1981.
2. Битинас Б.П. Системный подход к статистическому анализу эмпирических данных. В кн.: Математические методы в социологическом исследовании. М., Наука, 1987.
3. Логика социологического исследования. Отв. Г.В. Осипов М.: Наука, 1987.

Mavzu 11. Tizimli tahlil metodlari

1. Tizimli tahlil metodlarning harakteristikasi.
2. Tizimli tahlil metodlar turlari, ularning o'ziga hosligi.
3. Klassifikatsiya metodi.
4. Klassifikatsiya asoslari va belgilari.

Tushunchalar

1. Metodning asosi – bu elementlarning faoliyat shakli, faoliyat maqsadi va strukturasi sifatida namoyon bo'luvchi tizimlashtirish tamoyilidir.

2. Voqea hodisalar sinfi (klassi) – bu tizim elementlari ma'lum bir sifatida boglash, voqea hodisalar guruhlarning tavsiflanishidir.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Малахов В.А. Группировка социологической информации. Социс 1989 №2.
2. Татарова Г.Г. Использование методов многомерной классификации для типологического анализа социальных явлений. //Математические методы анализа и интерпретации социологических данных.
3. Типология и классификация в социологических исследованиях. М., Наука, 1982.
4. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. М., Добросвет, 1998.

Mavzu 12. Sotsiologik ma'lumotni guruhlashtirish metodi

1. Guruhlashtirish metodik amal sifatida.
2. Guruhlashtirish belgilarini aniqlash.
3. Guruhlashtirish turlari.
4. Ko'rsatqichlarni tuzish, natijalarni umumlashtirish.

Tushunchalar

Statistik qator – kuzatish birliklarning bir belgiga ko'ra guruhlashtirish natijasi.

Muayan tartib – qator ma'lumotlarni o'suvchi yoki kamayuvchi hususiyatiga ko'ra tizimga solish.

Variatsion qator – o'rganilayotgan yigindi yoki birlikda uchraydigan almashinib turuvchi ahamiyatga molik belgilarga ko'ra.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

- 1.Малахов В.А. Группировка социологической информации. Социс 1989 №2.
- 2.Миркин Б. Г. Группировка в социально-экономических исследованиях. М., 1985.
- 3.Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. М., Добросвет, 1998.

Mavzu 13. Tipologiya tizimli metodi

- 1.Ма'lumotni tahlil qilishda tip va tipologiya tushunchalari.
2. Tipologiya metodni bosqichlari.
- 3.Formallashtirish bosqichi.
4. Ma'lumotni tipologik tahlil qilish.

Tushunchalar

Tipologiya asoslari – bu ob'ektlarni bir yoki boshqa bir tiplarga muvofiqlashtiruvchi jihatlarning umumiyligidir.

Tip – ob'ektning tadqiq etalayotgan belgilarga muvofiq turli hil xususiyatlarining umumiy ko'rsatqichlari.

Formallashtirish – ob'ektlarni bir toifali guruhlarga ajratishdir.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

- 1.Татарова Г.Г. Типологический анализ в социологии. М., Наука, 1993.
- 2.Татарова Г.Г. Методология анализа данных. /введение/. Учебник для вузов, NOTA BENE, 1999.
- 3.Методология и методы социологических исследований. Под ред. Масловой Е.В. М., ИС РАН, 1996.

Mavzu 14. Ijtimoyi faoliyat tizim sifatida

- 1.Sotsiologiyada ijtimoyi faoliyat tushunchasi.
2. Ijtimoiy faoliyat strukturasi va turi.
3. Faoliyatni ob'ektiv va subjektiv sharoitlari.
4. Faoliyatni mahsadga mofiqligi, uslubi va natigasi.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

- 1.Харакатлар стратегияси асосида жадал тараққийет ва янгилашиш сари. Рисола Ғ.Ғулом нашр.матбаа иж. Уйи. Тошкент, 2017.

2. Вебер М. Избранные произведения. Пер. М., Прогресс, 1990. С. 294.
3. Talcott Parsons The Social System. The Free Press Glencoe, Illinois 1952. С.41.
4. Аутвейт У. Действие, структура и философия реализма. В кн. Социологос, М.:Прогресс, 1991.
5. Znaniecky F. Cultural Reality. Chicago, 1919. P. 21-22.

Mavzu 15. Tizimli yondasuv ijtimoiy amaliyotda

1. Zamonaviy jamiyat tizim sifatida
2. Tizimli yondashuv boshqaruv amaliyotida.
3. Tizimli yondashuv tashkillashtirish amaliyotida.
4. Inson kapitalni quvvat - qullash tizimli mehanizmlari.

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Молчанов В.И. Системный анализ социологической информации. М., Наука, 1981.
2. Давыдов А.А. Системный подход в социологии: законы социальных систем. М., 2003.
3. Чураков А.Н. Информационное общество и эмпирическая социология. Социс, 1998 №1.
4. Афанасьев В.Г. Системность и общество. М., 1980.